

Σωκράτης και Πλάτων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Εισαγωγή μπορεί να διδαχθεί σε 1 διδακτική ώρα και να αποτελέσει το ερέθισμα για να εισαχθούν οι μαθητές στην προβληματική των κειμένων που ανθολογούνται και στις συνθήκες της εποχής κατά την οποία γράφτηκαν. Κατά τη διδασκαλία είναι χρήσιμο να ανατρέχουν και να συμβουλευούνται τον χρονολογικό πίνακα, τον χάρτη, τα εργοβιογραφικά που παρατίθενται στο παράρτημα του βιβλίου. Ειδικότερα, τα κείμενα του τρίτου κεφαλαίου δίνουν ευκαιρίες να αναπτύξουν οι μαθητές δεξιότητες κατανόησης και αξιολόγησης ενός φιλοσοφικού κειμένου που συνδέονται: (α) με την ανάλυση της υποκρυπτόμενης λογικής των επιχειρημάτων που παρουσιάζονται άτυπα σε ένα κείμενο· (β) με την κριτική προσέγγιση της ισχύος των επιχειρημάτων· (γ) με την ερμηνευτική και αξιολογική προσέγγιση των θέσεων που παρουσιάζονται σε ένα κείμενο και (δ) με την εφαρμογή των γνώσεων που αποκτήθηκαν από το κείμενο σε σύγχρονα προβλήματα.

Πρόταση οργάνωσης διδασκαλίας της Εισαγωγής (1 διδακτική ώρα)

Κάνουμε σύντομη παρουσίαση του κεφαλαίου διαβάζοντας τον προοργανωτή, στον οποίο παρουσιάζονται οι επιμέρους θεματικές των ενότητων. Στη συνέχεια, γράφουμε τον τίτλο της εισαγωγής «Σωκράτης – Πλάτων» και χωρίζουμε την τάξη σε δύο ομάδες για να επεξεργαστούν τα σχετικά θέματα με βάση ένα ερωτηματολόγιο που διανέμεται στις ομάδες και που μπορεί να είναι ενδεικτικά το ακόλουθο:

Α' ομάδα: Ο Σωκράτης και η εποχή του, §§ 1-4:

1. Πότε έζησε ο Σωκράτης; Πώς ήταν ως προσωπικότητα; 2. Πότε έγινε η δίκη του Σωκράτη και με ποιες κατηγορίες καταδικάστηκε σε θάνατο; Με ποιον τρόπο πέθανε; 3. Πώς έβλεπε ο Σωκράτης τον ρόλο του φιλοσόφου στην κοινωνία; 4. Ποια μέθοδο ακολουθούσε στη διδασκαλία του; Σε ποιους χώρους δίδασσε και για ποιο λόγο; 5. Τι είναι η σωκρατική ειρωνεία; 6. Με ποιον τρόπο προσπάθησε ο Σωκράτης να ορίσει τις έννοιες που ήθελε να διευκρινίσει και γιατί; 7. Τι είναι αυτό που διαφοροποιεί τον Σωκράτη από τους Σοφιστές; Υπήρχαν στοιχεία κοινά στη μέθοδο που ακολούθησαν; 8. Από ποιες πηγές γνωρίζουμε το έργο και την προσωπικότητα του Σωκράτη;

Β' Ομάδα: Ο Πλάτων και η εποχή του, §§ 5-8:

1. Πότε έζησε ο Πλάτων και πώς γνώρισε τον Σωκράτη; 2. Τι έκανε μετά τον θάνατο του Σωκράτη και γιατί; 3. Πότε ίδρυσε την Ακαδημία, τι ήταν αυτή και γιατί ονομάστηκε έτσι; 4. Ποια μαθήματα διδάσκονταν στην Ακαδημία; 5. Ασχολήθηκε ενεργά με την πολιτική ο Πλάτων; 6. Με ποιον τρόπο τον απασχόλησε η πολιτική; 7. Σε ποια έργα του ασχολήθηκε με πολιτικά ζητήματα; 8. Ποια πολιτεύματα ονομάζει ο Πλάτων; 9. Τι είναι οι πλατωνικοί διάλογοι; Ποιος είναι ο κύριος συνομιλητής σε αυτούς;

Μετά από δεκάλεπτη σιωπηρή εργασία ζητάμε από τους μαθητές να απαντήσουν στη σειρά των ερωτήσεων. Αποσαφηνίζονται όσα δεν έχουν κατανοηθεί και ζητάμε από τους μαθητές να χαρακτηρίσουν ως πρόσωπα τον Σωκράτη και τον Πλάτωνα. Συνδέουμε τη φιλοσοφική τους διδασκαλία με σύγχρονους προβληματισμούς για τον άνθρωπο και την πολιτική και κοινωνική οργάνωση.

Επειδή η Εισαγωγή περιέχει πολλά στοιχεία δηλωτικής γνώσης, εναλλακτικά προτείνεται να δοθεί σε δύο μαθητές ή ομάδες μαθητών υλικό (CD-ROM, ιστοσελίδες, εξωσχολικά βιβλία), για να τα μελετήσουν και να παρουσιάσουν στην τάξη εν συντομία τις προσωπικότητες: «Ο δάσκαλος Σωκράτης», «Ο πολιτικός Πλάτων». Κατά/μετά την παρουσίαση, τους δίνουμε πρόσθετες πληροφορίες που φωτίζουν την προσωπικότητά τους. Επιδιώκουμε, δηλαδή, ώστε οι επιμέρους γνώσεις να έχουν κάποια λειτουργικότητα, να φωτίζουν τα πρόσωπα και τους χαρακτήρες στην κατεύθυνση των διδακτικών στόχων της ενότητας.

ΕΝΟΤΗΤΑ 1**Ο σοφός που δε γνώριζε τίποτα**

(1 διδακτική ώρα)

Διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν την προσωπικότητα και τη διδασκαλία του Σωκράτη μέσα από τον πρώιμο διάλογο του Πλάτωνα, την *Απολογία Σωκράτους*, που εκφράζει τον «ιστορικό» Σωκράτη.
- Να εκτιμήσουν τη μετριοφροσύνη του Σωκράτη, δείγμα της αυτογνωσίας, σε σχέση με τον χαρακτηρισμό του από το μαντείο των Δελφών ως του πλέον σοφού ανθρώπου.
- Να συνδέσουν τη διδασκαλία του Σωκράτη για την αρετή, τη σοφία, την αυτογνωσία και την ατάρκεια με σύγχρονους προβληματισμούς του ανθρώπου.
- Να αναγνωρίσουν την αξία της κριτικής σκέψης και τον ρόλο του διανοούμενου στην κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ζωή.

Το πρωτότυπο κείμενο

Ἐγὼ ὑμᾶς, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἀσπάζομαι μὲν καὶ φυλῶ, πείσομαι δὲ μᾶλλον τῷ θεῷ ἢ ὑμῖν, καὶ ἕωσπερ ἂν ἐμπνέω καὶ οἴός τε ᾧ, οὐ μὴ παύσωμαι φιλοσοφῶν καὶ ὑμῖν παρακελευόμενός τε καὶ ἐνδεικνύμενος ὅτῳ ἂν αἰεὶ ἐντυγχάνω ὑμῶν, λέγων οἷά περ εἴωθα, ὅτι “ὦ ἄριστε ἀνδρῶν, Ἀθηναῖός ὢν, πόλεως τῆς μεγίστης καὶ εὐδοκιμωτάτης εἰς σοφίαν καὶ ἰσχύν, χρημάτων μὲν οὐκ αἰσχύνῃ ἐπιμελούμενος ὅπως σοὶ ἔσται ὡς πλείστα, καὶ δόξης καὶ τιμῆς, φρονήσεως δὲ καὶ ἀληθείας καὶ τῆς ψυχῆς ὅπως ὡς βελτίστη ἔσται οὐκ ἐπιμελῆ οὐδὲ φροντίζεις;” [...] ταῦτα γὰρ κελεύει ὁ θεός, εὖ ἴστε, καὶ ἐγὼ οἴομαι οὐδέν πω ὑμῖν μείζον ἀγαθὸν γενέσθαι ἐν τῇ πόλει ἢ τὴν ἐμὴν τῷ θεῷ ὑπηρεσίαν. οὐδὲν γὰρ ἄλλο πράττων ἐγὼ περιέρχομαι ἢ πείθων ὑμῶν καὶ νεωτέρους καὶ πρεσβυτέρους μῆτε σωματῶν ἐπιμελεῖσθαι μῆτε χρημάτων πρότερον μηδὲ οὕτω σφόδρα ὡς τῆς ψυχῆς ὅπως ἂν ἀρίστη ἔσται. (Πλάτων, *Ἀπολογία Σωκράτους*, 29d – 30 a b)

Πηγές και μεταφράσεις

Το κείμενο είναι από το: Πλάτων, *Απολογία Σωκράτους – Κρίτων*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Θ. Σαμαράς, εκδ. Ζήτηρος, Θεσ/νίκη 2003, σελ. 205-206. Το παράλληλο κείμενο (1) είναι από το: Πλάτωνος *Φαίδρος*, μετάφραση Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 5η έκδ., Αθήνα 2005, ενώ το παράλληλο κείμενο (2) από το: Πλάτων, *Απολογία Σωκράτους – Κρίτων*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Θ. Σαμαράς, εκδ. Ζήτηρος, Θεσ/νίκη 2003, σελ. 211.

Διδακτικές επισημάνσεις

Ο καθορισμός του θέματος της ενότητας γίνεται με συζήτηση και με τρόπο που ερεθίζει την περιέργεια των μαθητών, όπως αυτό γίνεται φανερό από την επικεφαλίδα «Ο σοφός που δε γνώριζε τίποτα» σε συνδυασμό με τις εικόνες της σελίδας και τη φράση *ἐν οἶδα ὅτι οὐδὲν οἶδα* αποτελούν την αφορμή για την επεξεργασία των κύριων θεμάτων της ενότητας που είναι οι έννοιες της γνώσης και της αυτογνωσίας, της μετριοφροσύνης και της αναζήτησης της ευτυχίας. Η νοηματική ανάλυση του αποσπάσματος επιτυγχάνεται με ερωτήσεις που υπηρετούν τους στόχους του μαθήματος. Ειδικότερα, η *Απολογία Σωκράτους* αποτελείται από τρία μέρη.

Στο πρώτο (κεφ. 1-24) ο φιλόσοφος ανασκευάζει τις παλιές και νέες κατηγορίες των κατηγορών του,

του Άνυτου, του Μέλητου και του Λύκωνα (ότι είναι ρήτορας, ότι ασχολείται με τα επουράνια και τα φυσικά φαινόμενα, ότι τον άδικο λόγο τον κάνει δίκαιο, όπως οι Σοφιστές, ότι διαφθείρει τη νεολαία με τη διδασκαλία του, ότι δεν ασχολείται με τα κοινά και την πολιτική). Στο δεύτερο (κεφ. 25-28) περιέχονται οι αντιδράσεις του στη θανατική καταδίκη του και οι προτάσεις του. Στο τρίτο (κεφ. 29-τέλος) περιέχεται η προς τους δικαστές καταληκτική ομιλία του, όπου δηλώνει ότι προτιμά να πεθάνει παρά να αδικήσει την πόλη του.

Πρέπει να γίνει επίσης αναφορά στον πλατωνικό διάλογο *Κρίτων*, έργο που συμπληρώνει την *Απολογία*, όπου περιέχεται η ηθική και πολιτική φιλοσοφία του Σωκράτη, αναγνωρίζεται η δικαιοσύνη ως υπέρτατη ρυθμιστική αρχή τού πράττειν και υποστηρίζεται η προσήλωσή του στους νόμους της δημοκρατίας, καθώς και η υπεροχή του πνεύματος έναντι του σώματος. (Για τη διδασκαλία της *Απολογίας*, βλ. Κ.Ε. Κατσιμάνη, *Τα Φιλοσοφικά κείμενα στο Γυμνάσιο, Θεωρία και πράξη*, Αθήνα 1980). Αξίζει επίσης να επισημανθεί πως η *Απολογία* ανήκει στους πρώιμους διαλόγους του Πλάτωνα (γράφτηκε μετά το θάνατο του Σωκράτη, μεταξύ του 399 και του 388 π.Χ.). Σ' αυτόν τον διάλογο ο Σωκράτης παρουσιάζεται αποκλειστικά ως ηθικός φιλόσοφος σε αντίθεση με τους μέσους πλατωνικούς διαλόγους, όπου αυτός ενδιαφέρεται για όλες τις περιοχές της φιλοσοφίας. Επίσης, μπορεί να λεχθεί πως ο Σωκράτης των πρώιμων διαλόγων λειτουργεί ελεγκτικά και λέει πως δεν έχει βέβαιη γνώση, ενώ αυτός των μέσων ισχυρίζεται πως έχει τέτοια γνώση και την αποδεικνύει με βεβαιότητα. (Σχετικά με τα δέκα σημεία διαφοροποίησης του Σωκράτη των πρώιμων διαλόγων από τους μέσους, βλ. Γρηγόρης Βλαστός, «Ο Σωκράτης σε αντίθεση με το Σωκράτη του Πλάτωνα», στο *Σωκράτης*, μτφρ. Παύλος Καλλιγιάς, Προλεγόμενα και επιμέλεια μετάφρασης Αλέξανδρος Νεχαμάς, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1993, σελ. 90-137).

Ενδεικτικές απαντήσεις στις Ερωτήσεις - Εργασίες

Ερώτηση 1η: βλ. Βιβλ. μαθ., σχόλια 1 και 3, σελ. 61, και Βιβλίο εκπ., σχόλια 1 και 3, σελ. 47-49.

Ερώτηση 2η: βλ. παράλληλο κείμενο (1), σελ. 62 και το σχόλιο 3, Βιβλίο εκπ., σελ. 48.

Ερώτηση 3η: η ανθρώπινη ευτυχία επιτυγχάνεται με την αναζήτηση της σοφίας, της αλήθειας, της αρετής, της ελευθερίας της έκφρασης και της μέριμνας για την τελειότητα της ψυχής. Βλ. Βιβλ. μαθ., σχόλια 4, 6, 7, 9, 10, σελ. 61 και Βιβλ. εκπ., σχόλια 4, 6, 7, 9, σελ. 48-49.

Ερώτηση 4η: η ευζωία δε συνίσταται στην αποκλειστική κατοχή εφήμερων αγαθών, όπως του πλούτου και της δόξας. Να γίνει σύγκριση με τη χριστιανική ηθική και την πατερική κριτική στον πλούτο και την ιδιοκτησία, βλ. *Θρησκευτικά Γ'* Γυμνασίου, μαθ. 16: Άγιος Βασίλειος, όπου παρατίθενται αποσπάσματα από τα έργα του.

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

Αθηναίοι, σας αγαπώ: στην *Απολογία Σωκράτους*, που υποτίθεται ότι εκφωνήθηκε από τον Σωκράτη στη δίκη του, γίνεται απολογισμός της ζωής του φιλοσόφου και δίνεται απάντηση στο ερώτημα «τι ήταν ο Σωκράτης;» και «ποιος ο ρόλος του» στην Αθήνα του 5ου αι. π.Χ. Για να απαντηθούν αυτά τα ερωτήματα και να γίνει σαφής ο πλούτος νοημάτων που περικλείει το έργο αυτό, πρέπει να αναφερθούμε στα πολιτικά, παιδευτικά και πολιτισμικά δεδομένα της εποχής (βλ. Βιβλίο εκπ., ενότητα 2η, σελ. 54, αλλά και στην *Αρχαία Ιστορία* και στην *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας* του Γυμνασίου), καθώς και στις ιδεολογικές αντιθέσεις της εποχής (Σοφιστές – Σωκράτης). Παράλληλα, πρέπει να επισημανθεί η αγέρωχη στάση του φιλοσόφου ο οποίος, μιλώντας με τόλμη προς τους δικαστές και αρνούμενος να αποκηρύξει τις αντιλήψεις του και τη στάση ζωής που είχε επιλέξει, συγκρούεται με την πολιτική εξουσία και αποδέχεται με ηρεμία τη θανατική καταδίκη του.

1 Η *Απολογία Σωκράτους* είναι ένα απολογητικό κείμενο και παρουσιάζει τον ιστορικό Σωκράτη. Σχετικά με τον τίτλο του κεφαλαίου, αυτός αναφέρεται στην απάντηση του μαντείου των Δελφών για τον Σωκράτη, ότι δηλ. δεν υπήρχε σοφότερος από αυτόν, πράγμα που ο ίδιος επαληθεύει μιλώντας με κάποιους υποτιθέμενους ειδικούς ή σοφούς στη συνέχεια του κειμένου (πρώτα τους πολιτικούς, ύστερα τους ποιητές και μετά τους τεχνίτες)

διαπιστώνοντας την άγνοιά τους γύρω από το τι σημαίνει σοφός, ενώ πιστεύουν πως είναι σοφοί. Οδηγείται στο συμπέρασμα για την ορθότητα του χρησμού, αφού ο ίδιος έχει τη σοφία να αναγνωρίζει την άγνοιά του.

Οι διαπιστώσεις του Σωκράτη (κεφ. 6, 7, 8) από τη διαδοχική σύγκριση του εαυτού του με τους πολιτικούς, τους ποιητές και τους τεχνίτες, μπορούν να αποδοθούν ως εξής:

Πολιτικοί	Δε γνωρίζουν τίποτα.	Αγνοούν την πλήρη άγνοιά τους.
Ποιητές	Λέγουν πολλά και καλά.	Δεν έχουν επίγνωση για τις πηγές έμπνευσής τους.
Τεχνίτες	Γνωρίζουν την τέχνη τους.	Αγνοούν την άγνοιά τους στα σοβαρά θέματα.
Σωκράτης	Δε γνωρίζει τίποτα.	Έχει επίγνωση της άγνοιάς του.

(Βλ. σχετικά Κυριάκος Κατσιμάνης, *Τα φιλοσοφικά κείμενα στο Γυμνάσιο. Θεωρία και πράξη*, Αθήνα 1980, σελ. 87-96).

2 **Θα υπακούσω στον θεό:** στην *Πολιτεία* ο Πλάτων αναφέρεται στις Μοίρες (Λάχηση, Κλωθώ και Άτροπο), θυγατέρες της Ανάγκης, και στη μεταθανάτια ζωή, όταν οι ψυχές περνούν σε καινούργια σώματα και αρχίζουν νέα ζωή, την οποία διαλέγουν όμως ελεύθερα και με δική τους ευθύνη (*Πολιτεία*, Ζ', 617b-e). Χαρακτηριστικά λέει ότι ο άνθρωπος επιλέγει τον δαίμονά του, καλό ή κακό, που τον καθιστά ευδαίμονα ή κακοδαίμονα. *Οὐχ ὑμᾶς δαίμων λήξεται, ἀλλ' ὑμεῖς δαίμονα αἰρήσεσθε... Αἰτία ἐλομένον. Θεὸς ἀνάιτιος*, δηλαδή «δε θα σας διαλέξει με κλήρο ο θεός, αλλά εσείς θα διαλέξετε τον θεό σας», δηλαδή την καλή ή κακή μοίρα, ανάλογα με τον τρόπο ζωής που θα προτιμήσουν. Η άποψη αυτή παρουσιάζεται στη αρχαία φιλοσοφία και ήδη στους Προσωκρατικούς είδαμε να εκφράζεται μια οντολογική αντίληψη για τους θεούς, όπως στον Ηράκλειτο, στο απόσπ. 19, να τονίζει: *Ἦθος ἀνθρώπων δαίμων* και στον Δημόκριτο, απόσπ. 171, να επισημαίνει *εὐδαιμονίη σὺν ἐν βοσκήμασιν οἰκεῖ οὐδὲ ἐν χρυσῷ. Ψυχὴ οἰκητήριον δαίμονος*. Στον πλατωνικό διάλογο *Φαῖδρος*, 107 d-e, ωστόσο υπάρχει η άποψη ότι ο δαίμων κερδίζει με κλήρο κάθε άνθρωπο, ενόσω είναι ακόμη ζωντανός, και μετά θάνατον τον οδηγεί στον τόπο που θα δικαστεί από όπου θα καταλήξει στον Άδη: *λέγεται δὲ οὕτως, ὡς ἄρα τελευτήσαντα ἕκαστον ὁ ἕκαστον δαίμων, ὥσπερ ζῶντα εἰλήχει, οὕτως ἄγειν ἐπιχειρεῖ εἰς δὴ τινα τόπον, οἱ δὲ τοὺς συλλεγέντας διαδικασμένους εἰς Ἄδου πορεύεσθαι* (βλ. Guthrie, *Ο Σωκράτης*, μτφρ. Τάσος Νικολαΐδης, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σελ. 153).

3 **Δε θα σταματήσω να φιλοσοφώ:** η ιδιοτυπία της φιλοσοφίας του Σωκράτη επισημαίνεται στο παράθεμα που ακολουθεί: «Ο Σωκράτης είναι ένας ολωσδιόλου πρωτότυπος δάσκαλος. Δεν έχει καταρτισμένη διδασχά, όπως οι άλλοι. Δε διδάσκει τίποτε άλλο παρά πώς κανείς μαθαίνει από τον ίδιο τον εαυτό του. Ανοίγει και θεμελιώνει το δρόμο της ψυχής, γιατί εκεί μέσα θα βρει κανείς ό,τι ζητάει. Με τον Σωκράτη το πνεύμα αναδιπλώνεται πραγματικά προς τα μέσα» (I.N. Θεοδωρακόπουλος, *Εισαγωγή στον Πλάτωνα*, Αθήνα 1970). Ο Σωκράτης πίστευε στη ζωντανία της προφορικής επικοινωνίας («ο ζωντανός και ο έμψυχος λόγος του γνώστη, που γράφεται με πραγματική γνώση στην ψυχή όποιου μαθαίνει», *Φαῖδρος*, 276a) και της «διαλεκτικής τέχνης» με την οποία ο φωτισμένος δάσκαλος σπέρνει στις ψυχές των μαθητών «λόγους ικανούς να υπερασπιστούν τον εαυτό τους και αυτόν που τους έσπειρε, από όπου αναφύονται και νέοι λόγοι σε άλλες ψυχές, και έτσι διατηρείται πάντοτε μέσα τους αθάνατο το σπέρμα και οδηγούν τον κάτοχό τους στην ευδαιμονία» (*Φαῖδρος*, 277a).

4 **Σοφία:** τους όρους σοφία και φρόνησις χρησιμοποιεί με αυτόν τον τρόπο ο Πλάτων στους *Νόμους*, αλλά και ο Αριστοτέλης στο ΣΤ' βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*.

5 Για τη φήμη και την αίγλη της Αθήνας του 5ου αιώνα, βλ. *Ιστορία Α' Γυμνασίου*.

6 Για την αλήθεια, βλ. Βιβλίο μαθητή, κεφ. Σοφιστές, ενότητα 1η, σελ. 40.

7 **Ψυχή:** η ψυχή αποτελεί ένα βασικό ζήτημα στη διδασκαλία του Σωκράτη και του Πλάτωνα. Ο Αριστοφάνης αποκαλεί στις *Νεφέλες* τη σχολή του Σωκράτη, δηλαδή τους μαθητές του *ψυχῶν σοφῶν... φροντιστήριον* (*Νεφέλα*, 94).

8 Υψηρασία του θεού: συχνά ο Σωκράτης συσχετίζεται ή αντιπαράθεται στους Σοφιστές. Ο τρόπος ζωής και η μέθοδος διδασκαλίας αυτού και των Σοφιστών διέφεραν, όμως, πολύ. Όπως λέγεται χαρακτηριστικά: «Ο Σωκράτης, όταν έκανε τις ερωτήσεις του για το τι είναι αυτό, επικεντρωνόταν με πάθος στα ηθικά ερωτήματα: “Πώς πρέπει να ζούμε;”, “Ποια είναι η καλύτερη ζωή για τον άνθρωπο;”, “Τι είναι η ευδαιμονία;”. Οι Σοφιστές, φυσικά, έκαναν τα μαθήματά τους και εισέπρατταν τα χρήματά τους, ενώ εκείνος γύριζε με αυτόν τον αφοσιωμένο τρόπο προωθώντας α) την ιδέα ότι πρέπει να προσπαθείς να διακρίνεις αυτό που εννοείς και β) τη σκέψη ότι αυτό που έχει σημασία για την ανθρώπινη ευτυχία δεν είναι ο πλούτος ή η υγεία ή η τιμή ή οτιδήποτε άλλο εκτός από την κατάσταση της ψυχής σου» (Βλ. σχετικά στο Β. Καρασμάνης, *Σωκράτης. Ο σοφός που δε γνώριζε τίποτα*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2002).

9 Θα κάνετε την ψυχή σας καλύτερη – δε δημιουργείται από τα χρήματα η αρετή: για τον Σωκράτη η ηθική αρετή είναι μια διαδικασία που προϋποθέτει ακριβή ηθική γνώση, η οποία ρυθμίζει ορθά τις ανθρώπινες υποθέσεις. Απορρίπτοντας τη γνώμη των πολλών, ο Σωκράτης αποκλείει τη συμμετοχή των πολλών στη λήψη ηθικών και πολιτικών αποφάσεων.

Σχόλια στα παράλληλα κείμενα

1 Στο μαντείο των Δελφών ήταν γραμμένη η φράση *γνώθι σαυτόν*. Η φράση αυτή αναφέρεται από τον Πλάτωνα στους διαλόγους *Χαρμίδη* 164d -165a, *Πρωταγόρα* 343b, *Αλκιβιάδη Α* 124b και *Φίληβο* 48c-e. Μπορεί να συνδεθεί με τη φράση *μηδὲν ἄγαν* του Χείλωνα, ενός από τους επτά σοφούς, και να γίνει αναφορά στο νόημά τους, που σχετίζεται με τη γνώση του εαυτού και συνεπώς των ορίων που ο καθένας έχει. Τα μηνύματα του μαντείου των Δελφών έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη φιλοσοφική παρουσία του Σωκράτη, στην Αθήνα του 5ου αιώνα, γιατί του ενέπνευσαν το ιδεώδες της αυτογνωσίας και του υπέδειξαν το καθήκον να παρακινεί τους συμπολίτες του να γνωρίζουν και αυτοί τον εαυτό τους. Η χρονολογία δράσης του *Φαίδρου*, από όπου το παράλληλο κείμενο (1), βρίσκεται μεταξύ του έτους 411 π.Χ. και του 404-403 π.Χ. Ο Σωκράτης είναι περίπου 60 ετών και συνομιλεί με τον Φαίδρο για το ωραίο και τον έρωτα σε ένα ειδυλλιακό τοπίο της Αθήνας, κοντά στον ποταμό Ιλισσό.

2 Στο απόσπασμα αυτό ο Σωκράτης παρομοιάζει τον εαυτό του με αλογόμυγα (*οἴστρος*) που δεν αφήνει κανένα σε ησυχία. Ο ίδιος θεωρούσε πως οι άνθρωποι πρέπει να εξετάζουν κριτικά τις απόψεις τους αλλά και των άλλων. Να αναζητούν την αλήθεια και ένα ανώτερο είδος γνώσης και να προβαίνουν σε αυτοανάλυση, αποφεύγοντας την παθητική και άκριτη αποδοχή απόψεων. Αυτή η στάση ισχύει και για τον χώρο της εκπαίδευσης, αφού ο Πλάτων υποστηρίζει στα έργα του πως δεν πρέπει οι μαθητές να αποδέχονται παθητικά τα λεγόμενα του δασκάλου. Και εδώ υποστηρίζει πως εκτελώντας έμμεση υπόδειξη του δελφικού μαντείου, προσπαθεί με τη μέθοδο που ακολουθεί να οδηγήσει τους συμπολίτες του στην αυτογνωσία.

ΕΝΟΤΗΤΑ 2

Η Δικαιοσύνη είναι συνεργασία

(1 διδακτική ώρα)

Διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν τη συζήτηση του Σωκράτη με τον σοφιστή Θρασύμαχο για τη δικαιοσύνη και να τη συνδέσουν με έναν από τους ορισμούς που δίνει ο Σωκράτης: «δικαιοσύνη είναι η συνεργασία».
- Να εντοπίσουν ορισμένα από τα θέματα που απασχολούν τον Πλάτωνα στην *Πολιτεία*, ένα από τα πιο σημαντικά έργα του, όπως είναι η δικαιοσύνη.

- Να εντοπίσουν στο κείμενο της ενότητας ορισμένα από τα επιχειρήματα που φανερώνουν γιατί η δικαιοσύνη είναι προτιμότερη από την αδικία.
- Να συνδέσουν τα αποτελέσματα της δικαιοσύνης με την ομάδα και το άτομο και με την ισχύ των νόμων.

Το πρωτότυπο κείμενο

«Τοῦτο τοῖνυν ἐρωτῶ, ὅπερ ἄρτι, ἵνα καὶ ἐξῆς διασκεψώμεθα τὸν λόγον, ὁποῖόν τι τυγχάνει ὄν δικαιοσύνη πρὸς ἀδικίαν. ἐλέγχθη γὰρ πον ὅτι καὶ δυνατώτερον καὶ ἰσχυρότερον εἴη ἀδικία δικαιοσύνης· νῦν δέ γ', ἔφη, εἶπερ σοφία τε καὶ ἀρετὴ ἐστὶν δικαιοσύνη, ῥαδίως οἶμαι φανήσεται καὶ ἰσχυρότερον ἀδικίας, ἐπειδήπερ ἐστὶν ἀμαθία ἢ ἀδικία, ἀλλ' οὐ τι οὕτως ἀπλῶς, ὡς Θρασύμαχε, ἔγωγε ἐπιθυμῶ, ἀλλὰ τῆδ' ἐπιπέψασθαι πόλιν φαίης ἂν ἄδικον εἶναι καὶ ἄλλας πόλεις ἐπιχειρεῖν δουλοῦσθαι ἀδίκως καὶ καταδεδουλώσθαι, πολλὰς δὲ καὶ ὑφ' ἐαυτῆς ἔχειν δουλωσαμένην; [...] ἄρα εἰ τοῦτο ἔργον ἀδικίας, μῖσος ἐμποιεῖν ὅπου ἂν ἐνῆ, οὐ καὶ ἐν ἐλευθέροις τε καὶ δούλοις ἐγγυνομένη μισεῖν ποιήσει ἀλλήλους καὶ στασιάζειν καὶ ἀδυνάτους εἶναι κοινῇ μετ' ἀλλήλων πρᾶττεν; [...] Ἐάν δὲ δὴ, ὡς θαυμάσιε, ἐν ἐνὶ ἐγγένηται ἀδικία, μὴ ἀπολεῖ τὴν αὐτῆς δύναμιν, ἢ οὐδὲν ἦττον ἔξει; (Πλάτων, Πολιτεία, Α, 351 a-d, 352 d)

Πηγές και μεταφράσεις

Το πρωτότυπο και η μετάφραση του κειμένου «Δικαιοσύνη και αδικία» είναι από το: Πλάτων, Πολιτεία, εισαγωγή-μετάφραση-ερμηνευτικά σημειώματα Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2002, σελ. 93-95. Η μετάφραση του παράλληλου κειμένου (1) «Οι νόμοι μιλούν στον Σωκράτη» είναι από το: Πλάτων, Απολογία Σωκράτους – Κρίτων, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Θ. Σαμαράς, εκδ. Ζήτρος, Θεσ/νίκη 2003, σελ. 375-376. Η μετάφραση του παράλληλου κειμένου (2) είναι από το: Πλάτων Νόμοι, απόδοση από Βασίλη Μοσκόβη, Κλασική Βιβλιοθήκη, 2 τόμοι, τ. 1 (βιβλ. ii-vii), Αθήνα, α.έ.

Διδακτικές επισημάνσεις

Το ενδιαφέρον των μαθητών κινητοποιείται με κατάλληλες ερωτήσεις του διδάσκοντος σχετικές με τους στόχους και το θέμα της ενότητας, που περιγράφονται με σαφήνεια στο διάγραμμα της διδακτικής ενότητας.

Αφόρμηση μπορεί να αποτελέσει η εικόνα της δικαιοσύνης και της αδικίας για να αναχθούν, στη συνέχεια, στις έννοιες δικαιοσύνη και αδικία στο πλαίσιο της λογομαχίας του Σωκράτη με τον σοφιστή Θρασύμαχο.

1. Δίνεται ο ορισμός της δικαιοσύνης του Θρασύμαχου, ο οποίος υποστηρίζει ότι «το δίκαιον δεν είναι άλλο παρά το συμφέρον του ισχυρότερου». Για τον Θρασύμαχο η αδικία σχετίζεται με την ισχύ, ο άδικος, και συγκεκριμένα ο επίδοξος τύραννος, δε χρειάζεται τη δικαιοσύνη, αλλά να μπορεί να πείθει τους άλλους να τον εμπιστεύονται.

2. Ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι η αδικία επιφέρει αδυναμία αντί για δύναμη, γιατί αποκλείει τη συνεργασία. Με ερωτήσεις κατάλληλες μπορεί να διαπιστωθεί η κλιμάκωση των επιχειρημάτων του Σωκράτη, ο οποίος καταλήγει σ' έναν ορισμό της δικαιοσύνης ως απόρροια συνεργασίας ατόμων και ομάδων.

Ενδεικτικές απαντήσεις σε Ερωτήσεις - Εργασίες

Ερώτηση 1η: Οι φράσεις (Σε ρωτώ, Τι είναι), που σχετίζονται με τη διαλεκτική μέθοδο, τον σωκρατικό διάλογο, οι ερωτήσεις, η εξέταση του θέματος με τρόπο υποθετικό (αν συμβαίνει, θα δεχόσουν ως δεδομένο... αν... άραγε), σύγκριση αντιθέτων (ελεύθεροι-δούλοι, μίσος / διχόνοια-συνεργασία).

Ερώτηση 2η: Η αδικία είναι άγνοια. Η σοφία είναι αρετή.

Ερώτηση 4η: Παραδείγματα για το θέμα αυτό (σε διεθνές επίπεδο, σε κρατικό επίπεδο, σε επιμέρους σχέσεις, στο σχολείο, σπίτι κ.ά.)

Διαθεματική εργασία

Ο Πλάτων επέλεξε τον φιλοσοφικό διάλογο, γιατί αυτή η λογοτεχνική μορφή έδινε στον συγγραφέα πολλές δυνατότητες, λ.χ. προσείλκυε την προσοχή και το ενδιαφέρον των αναγνωστών, αναφερόταν χωρίς μεγάλη ακρίβεια σε θέσεις και επιχειρήματα που δεν είχαν λάβει οριστική μορφή. Η συζήτηση ήταν, άλλωστε, ο τρόπος διδασκαλίας που ακολουθούσε ο Σωκράτης και ο διάλογος ήταν κύριο χαρακτηριστικό στην καθημερινή ζωή της Αθήνας, στην Πνύκα, στην αγορά, στα δικαστήρια, στα γυμναστήρια και στις παλαιστρες.

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

Ο Πλάτων προερχόταν από παλιά αριστοκρατική οικογένεια και ήταν εχθρικός προς την άμεση λαϊκή δημοκρατία. Θεωρούσε ότι τα ελληνικά κράτη-πόλεις βρίσκονταν σε παρακμή, ηθική και πολιτική. Επιθυμούσε να διασφαλίσει την ενότητα και τη σταθερότητα του κράτους. Αποκηρύσσει τη δημοκρατία της εποχής του «γιατί θεωρεί ότι είναι ένα σύστημα που κολακεύει και διαπλάθει τα εύκαμπτα και ανορθολογικά ένστικτα του λαού, αδιαφορώντας για τα πραγματικά του συμφέροντα» (Βλ. Irwin, *Η κλασική σκέψη*, ό.π., σελ. 221). Ο θάνατος του Σωκράτη εντυπώσισε τον Πλάτωνα και τον έκανε να στραφεί κατά της πολιτικής και ειδικότερα κατά της λαϊκής δημοκρατίας της εποχής του. Η πλατωνική φιλοσοφία κυριαρχείται από την ιδέα που εξέφρασε ο Σωκράτης ότι ο δίκαιος άνθρωπος δεν είναι δυνατόν να βλαφτεί.

Πρέπει επίσης να τονιστεί ο τρόπος με τον οποίο ο Πλάτων προσπαθούσε να διεγείρει τον ηθικό και πολιτικό στοχασμό των συμπολιτών του. Ακολουθώντας τη σωκρατική μέθοδο της μαιευτικής, την οποία λάμβανε ως βάση της φιλοσοφίας νοούμενης ως ορθολογικής έρευνας, θεωρούσε πως μπορούσε να απαντήσει με τον στοχασμό και τη λογική σε θεμελιώδη ερωτήματα που δεν έχουν ανάγκη εμπειρικών πληροφοριών. Θεωρούσε, επίσης, τις ιδέες ως αντικείμενο της καθαρής γνώσης και τις αισθήσεις ως υποκειμενικές και πηγή πλάνης, άποψη που έχουν εκφράσει προηγουμένως και οι Προσωκρατικοί και οι Σοφιστές. Αυτό είναι φανερό στο απόσπασμα που ακολουθεί. Στον πλατωνικό *Φαίδωνα* (99d-e) ο Σωκράτης επισημαίνει την αξία του λόγου και τον υποκειμενικό χαρακτήρα των αισθήσεων και της γνώσης που αυτές δίνουν.

1 «Θρασύμαχος», το πρώτο βιβλίο της πλατωνικής πολιτείας: η Πολιτεία μπορεί να διακριθεί σε τρεις ενότητες, από το 2ο μέχρι το 9ο βιβλίο, ενώ το 1ο και το 10ο αποτελούν το εισαγωγικό και το καταληκτικό μέρος της. Το σχολιαζόμενο απόσπασμα είναι από το 1ο βιβλίο, όπου ο σοφιστής Θρασύμαχος συνομιλεί με τον Σωκράτη για τη δικαιοσύνη. Στην πρώτη ενότητα, από την αρχή του βιβλίου έως το 471c του 5ου βιβλίου, συζητούνται ορισμένες γενικές αρχές της κοινωνικής οργάνωσης, η παιδεία, η διάρθρωση των κοινωνικών τάξεων στη «σχεδιαζόμενη» από τον Πλάτωνα πολιτεία, με στόχο τη διερεύνηση πάντοτε της έννοιας της δικαιοσύνης. Στη δεύτερη ενότητα, από το 471c 4 μέχρι το τέλος του 7ου βιβλίου, συζητούνται η θέση του Πλάτωνα για τον φιλόσοφο-κυβερνήτη, αλλά και θέματα παιδείας, όπου και τα σχετικά με την εκπαίδευση των γυναικών, μέσα στην ιδανική πολιτεία (για τη θέση των γυναικών στο έργο του Πλάτωνα και γενικότερα στην ελληνική κοινωνία της αρχαιότητας, βλ. παρακάτω, ενότητα 5η του κεφαλαίου), καθώς και προβλήματα οντολογίας, γνωσιολογίας και μεταφυσικής που συνδέονται με την ιδέα του αγαθού και τη θεωρία των ιδεών, ενώ στην τρίτη ενότητα, δηλαδή στα βιβλία 8 και 9, συζητούνται η πολιτική παθολογία των πολιτευμάτων και η διαμάχη φιλοσοφίας και ποίησης.

Κύριο θέμα της *Πολιτείας ή Περί δικαίου* (ο δεύτερος τίτλος δόθηκε πιθανώς τον 1ο αιώνα μ.Χ. από τον Θράσυλλο, ο οποίος έχει χωρίσει το έργο σε 10 βιβλία) είναι η ουσία και τα επακόλουθα της δικαιοσύνης. Τίθενται σε αυτόν τον διάλογο από τον Σωκράτη, ο οποίος συζητεί με διάφορα πρόσωπα εναλλάξ (όπως: ο γέροντας Κέφαλος, ο γιος του Πολέμαρχος, ο σοφιστής Θρασύμαχος, ο Γλαύκων και ο Αδείμαντος, οι δύο τελευταίοι χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι της αττικής καλοκαγαθίας είναι οι μεγαλύτεροι αδελφοί του Πλάτωνα) διάφορα ερωτήματα. Ιδιαίτερα «ποιο το όφελος για τον άνθρωπο ο οποίος πράττει με δικαιοσύνη;» καθώς και «σε τι συνίσταται η δικαιοσύνη σε μια πολιτεία;» είναι ερωτήματα τα οποία οδηγούν στην εξέταση της δομής ενός

ιδανικού κράτους δικαιοσύνης, το οποίο οι συνομιλητές συγκροτούν νοερά για τις ανάγκες της συζήτησης.

Ο Πλάτων διακρίνει σε αυτό το ιδανικό κράτος τρεις ομάδες πολιτών: τους φύλακες, δηλ. τους άρχοντες που κυβερνούν, τους επίκουρους, δηλ. τους βοηθούς που συμπαραστέκονται στο έργο φύλαξης της πόλης, και τους δημιουργούς, δηλ. τους αγρότες, τεχνίτες και μεταπράτες, που παράγουν και διακινούν τα αγαθά. Στο κράτος αυτό η δικαιοσύνη εντοπίζεται στο ότι η κάθε ομάδα πράττει το δικό της έργο. Η τριμερής αυτή διαίρεση πόλης-κράτους αντιστοιχεί στην πλατωνική αντίληψη της τριμερούς διαίρεσης της ψυχής, η οποία απαρτίζεται από το **επιθυμητικόν**, το **θυμοειδές** και το **λογιστικόν**. Σε αυτά, όπως και στο κράτος, η δικαιοσύνη συνίσταται στο ότι το κάθε μέρος πράττει ανεξάρτητα από το άλλο. Στην *Πολιτεία* ο Πλάτων εκφράζει τις πολιτικές του αντιλήψεις και ομιλεί για μια «ιδανική» πολιτεία που είναι όμως ουτοπική και έχει εμπνεύσει μεταγενέστερους στοχαστές, όπως τον Άγγλο ανθρωπιστή, φιλόσοφο και πολιτικό Τόμας Μορ (More) (1477-1535) που εμπνεύστηκε το έργο του *Ουτοπία* από την *Πολιτεία* του Πλάτωνα και έγινε ο ιδρυτής του ουτοπικού σοσιαλισμού (βλ. *Thomas More, Ουτοπία, Francis Bacon, Νέα Ατλαντίς, Henry Neville, Η νήσος των Πάιν*, μτφρ. Γρ. Κονδύλης, επιστ. επιμ.-εισαγ. Στ. Ροζάνης, εκδ. Μεταίχμιο, 2007).

2 Δίκαιο – δικαιοσύνη: κύρια επιδίωξη του Σωκράτη και του Πλάτωνα είναι να ορίσει την ουσία των εννοιών «δίκαιο» και «δικαιοσύνη». Στο τέλος του 1ου βιβλίου της *Πολιτείας*, διαπιστώνει ότι τελικά δεν την έχει ορίσει. Για τον Πλάτωνα οι ιδέες που συλλαμβάνονται με τη νόηση είναι αιώνιες, αγέννητες και άφθαρτες, ακίνητες και αμετάβλητες. Οι πλατωνικές ιδέες είναι πολλές και σ' αυτές περιλαμβάνονται: οι ηθικές έννοιες (η αρετή, η δικαιοσύνη, η ανδρεία, η σωφροσύνη, η ευσέβεια), οι μαθηματικές έννοιες και οντότητες (η ισότητα, η ενότητα, η πολλαπλότητα, ο αριθμός, το σημείο, η γραμμή, το γεωμετρικό σχήμα, το στερεό) και τέλος τα φυσικά είδη (όπως το ζώο, το φυτό, ο άνθρωπος). Ο Σωκράτης στο πολύ ενδιαφέρον χωρίον που προηγείται, συζητεί για τη δικαιοσύνη (αρετή) και την αδικία (κακία).

3 Αρετή και έργον: ο Σωκράτης θεωρεί πως σε κάθε πράγμα, λ.χ. σε ένα άλογο ή σ' ένα μαχαίρι, προσιδάζει ένα έργο που το πράγμα αυτό διεκπεραιώνει καλύτερα από οποιοδήποτε άλλο. Με αυτό το διάνοημα προαναγγέλλεται η θεμελιώδης αρχή της εξειδίκευσης. Αναφέρεται επίσης και στο έργο της ψυχής, που είναι μια φυσική ικανότητα όλων των ανθρώπων να ζουν με αρετή και δικαιοσύνη (βλ. σχόλια στο *Πλάτωνος, Πολιτεία*, Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, *ό.π.*, σελ. 790. βλ. επίσης και κεφάλαιο για τον Αριστοτέλη).

4 Θεμελιώδης σωκρατική αρχή είναι το *οὐδείς ἐκὼν κακός*, δηλ. κανείς δε διαπράττει το κακό και το άδικο με τη θέλησή του. Σ' αυτή τη θέση ο Θρασύμαχος αντιπροτείνει την αρχή *οὐδείς ἐκὼν δίκαιος*.

5 **Αν η αδικία εισχωρήσει στον άνθρωπον:** η σχέση της δικαιοσύνης με την ψυχή και την πολιτεία συζητούνται στο 2ο βιβλίο, όπου από την περιοχή της ψυχολογίας γίνεται μετάβαση στην ανάλυση της ανθρώπινης φύσης. Η αντιπαράθεση του Σωκράτη γίνεται εδώ με ηρεμία στη συζήτηση με τον Γλαύκωνα και τον Αδείμαντο.

Σχόλια στα παράλληλα κείμενα

Το θέμα της σημασίας της νομοθεσίας και γενικότερα των νόμων είναι σημαντικό και διαπερνά όλη την αρχαία ελληνική γραμματεία (βλ. σχετικά J. de Romilly, *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη. Από τις απαρχές στον Αριστοτέλη*, μτφρ. Μπάμπης Αθανασίου – Κατερίνα Μηλιαρέση, πρόλ. Α.Ι. Μάνεσης, εκδ. Το Άστυ, Αθήνα 1995).

1 Ο πλατωνικός διάλογος *Κρίτων* συνήθως διαβάζεται μετά την *Απολογία*, αφού αναφέρεται στη συζήτηση που διεξάγεται μεταξύ του Σωκράτη και του Κρίτωνα, όταν ο δεύτερος τον επισκέπτεται στη φυλακή, μια ή δύο μέρες πριν από την εκτέλεσή του, και του προτείνει να δραπετεύσει. Στον διάλογο αυτό μπορεί να δει κανείς την αδιαφορία του Σωκράτη για τον θάνατο, επειδή σέβεται τις αρχές του και τους νόμους, ενώ η προσωποποίηση των νόμων χρησιμεύει για να καταδείξει πως αξία έχει η καλή κατάσταση της ψυχής, γι' αυτό η αρετή και η δικαιοσύνη, που καθιστούν ενάρετο τον άνθρωπο και ευδαίμονα, είναι αναγκαίες. Αντίστοιχα, η αδικία είναι κακία και είναι η καταστροφή της ψυχής. Ο πλατωνικός Σωκράτης απορρίπτει την ανταπόδοση μιας αδι-

κίας ως ηθικώς απαράδεκτης πράξης, και θεωρεί ότι ο διαπράττων αδικία είναι περισσότερο δυστυχισμένος από αυτόν που την υφίσταται. Στο παράλληλο κείμενο (1) οι προσωποποιημένοι νόμοι υπενθυμίζουν στον Σωκράτη τις συνθήκες τις οποίες είχε συνομολογήσει μαζί τους. Ο Κρίτων είναι ένας πολιτικός διάλογος, όπου αναδεικνύονται οι σχέσεις ηθικής-πολιτικής.

2 Στους *Νόμους*, το τελευταίο πολιτικό έργο του Πλάτωνα, ο Αθηναίος που συνομιλεί με τον Κρητικό Κλεινία υποστηρίζει τη σημασία των νόμων για τη διασφάλιση της καλής διακυβέρνησης και τους ανακηρύσσει «κυρίαρχους» των αρχόντων, οι οποίοι υποτάσσονται στους νόμους χωρίς να τους καταστρατηγούν.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3

Η εκπαίδευση στην Πολιτεία του Πλάτωνα

(1 διδακτική ώρα)

Διδακτικοί στόχοι

- Να κατανοήσουν ότι στην πλατωνική *Πολιτεία* ως κύριος σκοπός της βασικής εκπαίδευσης θεωρείται η ηθική αγωγή του νέου.
- Να προβληματιστούν για την κριτική της ομηρικής ποίησης εκ μέρους του Πλάτωνα, λαμβάνοντας υπόψη ότι κατακρίνει κυρίως τους μύθους που παρουσιάζουν τους θεούς να έχουν τα ελαττώματα των ανθρώπων.
- Να συγκρίνουν επιμέρους παιδαγωγικές αντιλήψεις του Πλάτωνα με τους σύγχρονους προβληματισμούς για τον σκοπό, το περιεχόμενο και τις μεθόδους της εκπαίδευσης και να συζητήσουν για τον δημόσιο και υποχρεωτικό χαρακτήρα της.
- Με αφορμή το πλατωνικό κείμενο, να συζητήσουν για τη σχέση τέχνης και λογοκρισίας, παιδείας και πολιτικής.

Το πρωτότυπο κείμενο

Πρωτον δὴ ἡμῖν, ὡς ἔοικεν, ἐπιστατητέον τοῖς μυθοποιοῖς, καὶ ὃν μὲν ἂν καλὸν [μῦθον] ποιήσωσιν, ἐγκριτέον, ὃν δ' ἂν μὴ, ἀποκριτέον. τοὺς δ' ἐγκριθέντας πείσομεν τὰς τροφούς τε καὶ μητέρας λέγειν τοῖς παισίν, καὶ πλάττειν τὰς ψυχὰς αὐτῶν τοῖς μύθοις πολλὴ μᾶλλον ἢ τὰ σώματα ταῖς χερσίν· ὧν δὲ νῦν λέγουσι τοὺς πολλοὺς ἐκβλητέον.

Ποίους δὴ; ἔφη.

Οὓς Ἡσίοδος τε, εἶπον, καὶ Ὅμηρος ἡμῖν ἐλεγέτην καὶ οἱ ἄλλοι ποιηταί. οὗτοι γὰρ πον μύθους τοῖς ἀνθρώποις ψευδεῖς συντιθέντες ἔλεγόν τε καὶ λέγουσι.

Ποίους δὴ, ἢ δ' οὓς, καὶ τὶ αὐτῶν μεμφόμενος λέγεις;

Ὅπερ, ἦν δ' ἐγώ, χρὴ καὶ πρωτον καὶ μάλιστα μέμφεσθαι, ἄλλως τε καὶ ἕαν τις μὴ καλῶς ψεύδηται.

Τί τοῦτο;

Ὅταν εἰκάσῃ τις κακῶς [οὐσίαν] τῷ λόγῳ, περὶ θεῶν τε καὶ ἡρώων οἷοί εἰσιν, ὥσπερ γραφεὺς μηδὲν εἰκότα γράφων οἷς ἂν ὅμοια βουληθῆ γράψαι.

(Πλάτων, *Πολιτεία*, Β, 377 c-e)

Πηγές και μεταφράσεις

Το πρωτότυπο κείμενο και η μετάφραση είναι από το: Πλάτων, *Πολιτεία*, εισαγωγή-ερμηνευτικά σημειώματα Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2002, σελ. 157. Το παράλληλο κείμενο (1) από το: Πλάτων, *Ἴων*, εισαγωγή Παύλος Καλλιγιάς, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 2002.

Διδακτικές επισημάνσεις

1. Οι αντιλήψεις του Πλάτωνα, που σταχυολογούνται στην ενότητα, αποκομμένες από τα συμπραζόμενα των έργων του, στα οποία ανήκουν (*Πολιτεία* και *Νόμοι*), μπορεί να φαντάζον εντελώς επίκαιρες, εξ ολοκλήρου ανεπίκαιρες ή ακραίες. Γι' αυτό καλό είναι τα σχόλια και οι ερωτήσεις του διδάσκοντος να κλιμακώνονται έτσι, ώστε οι μαθητές να αναδιατυπώνουν και να κατανοούν την πλατωνική άποψη: α) σε σχέση με την προβληματική της *Πολιτείας*, β) τον συλλογισμό που οδηγεί σε αυτή, γ) την αποδοχή ή τις αντιρρήσεις που θα έβρισκε στην εποχή που διατυπώθηκε και τέλος δ) την αξιολόγηση της διαχρονικής της αξίας, σύμφωνα με τις σημερινές αξίες και τα σύγχρονα δεδομένα. Ο Πλάτων πίστευε ότι η ορθή παιδεία μπορεί να επηρεάσει, με τρόπο αποφασιστικό, την πολιτική ζωή της Αθήνας ή άλλων πόλεων της Ελλάδας. Ως *αφόρμηση* για το κατά πόσο επηρεάζεται ο σύγχρονος άνθρωπος από την τέχνη θα μπορούσε να υποδειχθεί ο ποικιλόμορφος κόσμος των εικόνων, παραστάσεων και αντιλήψεων που δίδεται μέσω της τηλεόρασης (βλ. και σχόλιο στο Βιβλίο του εκπαιδευτικού στο: *Αρχαία Ελληνικά. Φιλοσοφικός Λόγος*, Γ' Λυκείου, σελ. 60-61).
2. Θα μπορούσε να γίνει εισαγωγή στο θέμα με την ερώτηση: Νομίζετε ότι πρέπει να υπάρχει έλεγχος στα ΜΜΕ ή λογοκρισία στην τέχνη; Για ποιον λόγο;

Ενδεικτικές απαντήσεις στις Ερωτήσεις - Εργασίες

Ερώτηση 1η: αρνητική γιατί με αυτούς έχουμε: προβολή προτύπων, γελοιοποίηση των θεών, αρνητική επίδραση στην ψυχή των νέων, ψευδή γνώση από τη μυθοπλασία (βλ. Βιβλ. μαθ., σχόλια: 2, 6, 7, σελ. 69 και Βιβλ. εκπ., σχ. 3, 4, σελ. 55 και σχ. 6, σελ. 56).

Ερώτηση 2η: βλ. σχ. 1 και 2, Βιβλ. εκπ., σελ. 54-55.

Ερώτηση 3η: βλ. σχ. 1, 5, 6, Βιβλ. εκπ., σελ. 54-56.

Διαθεματική εργασία

Οι σύγχρονοι μύθοι: στη σύγχρονη εποχή ο όρος μύθος σημαίνει όχι πλέον μια φανταστική ιστορία αλλά μια «αληθινή ιστορία», παραδειγματική, που κρύβει σημαντικά νοήματα, «αλλά και μια πολιτισμική πραγματικότητα εξαιρετικά περίπλοκη, που μπορεί να προσεγγιστεί και να ερμηνευτεί μες σε πολλαπλές και συμπληρωματικές προοπτικές» (Βλ. Μ. Eliade, *Aspects du mythe*, NRF, Paris 1963, σελ. 9). Πολλοί σύγχρονοι διανοητές έχουν επισημάνει το γεγονός ότι ο άνθρωπος της εποχής μας, στην προσπάθειά του να ξεπεράσει τους παλιούς μύθους, επινόησε νέους μύθους (επιστημονισμός, ουτοπισμός, καταναλωτισμός, ευδαιμονισμός). Αντίθετα, ο Πλάτων προσέφυγε στους παλιούς μύθους για να τους υπερβεί: αξιοποίησε τη συμβολική και αλληγορική δύναμη του μύθου, προσπαθώντας όμως να εκμαιεύσει στοιχεία απ' αυτούς και να αναδείξει την αλήθεια.

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

1 **Πρώτη μας δουλειά (Ηθική και πολιτική φιλοσοφία στην *Πολιτεία*):** στην *Πολιτεία* σκιαγραφείται ένα πρόγραμμα εκπαίδευσης και αναδεικνύονται οι σχέσεις ηθικής και πολιτικής, θεωρίας και πράξης. Αυτή η συνάφεια υποδεικνύεται και στο χωρίο που ακολουθεί: «Διατυπώθηκε μερικές φορές το ερώτημα αν η *Πολιτεία* πρέπει να θεωρηθεί ως συμβολή στη θεωρία της ηθικής ή της πολιτικής. Θέμα της άραγε αποτελεί η “ενάρετη συμπεριφορά” ή το “ιδανικό κράτος”; Η απάντηση είναι ότι, από τη σκοπιά του Σωκράτη και του Πλάτωνα, δεν υπάρχει διάκριση, παρά μόνο συμβατική και διευκολυντική, μεταξύ ηθικής και πολιτικής. Οι νόμοι του δικαίου είναι οι ίδιοι και για τις κοινωνικές τάξεις και για τις πόλεις και τα άτομα. Πρέπει όμως να προσθέσει κανείς ότι οι νόμοι αυτοί αφορούν κυρίως την ατομική ηθική: η πολιτική βασίζεται στην ηθική, όχι το αντίστροφο. Το κύριο ερώτημα, που τίθεται στην *Πολιτεία* και βρίσκει απάντηση στο τέλος του έργου, είναι αυστηρά ηθικό:

Ποιος είναι ο κανόνας δικαίου σύμφωνα με τον οποίο ο άνθρωπος οφείλει να ρυθμίζει τη ζωή του;» (Α.Ε. Taylor, *Πλάτων. Ο άνθρωπος και το έργο του*, μτφρ. Ιορδ. Αρζόγλου, εκδ. ΜΙΕΤ, 1990, σελ. 312).

2 Φιλοσοφία και θεωρία της εκπαίδευσης στον Πλάτωνα: το παιδαγωγικό ιδεώδες του Πλάτωνα είναι ανάλογο με το πολιτικό όραμά του για την ιδανική πολιτεία. Τόσο οι παιδαγωγικές όσο και οι πολιτικές αντιλήψεις του εγγράφονται στις γενικότερες πεποιθήσεις του για τη γνώση και την ψυχή. Επιμέρους σχετικά ερωτήματα αφορούν το διδακτό της αρετής, την καταλληλότητα της σοφιστικής παιδείας κ.λπ. Από τους πρώιμους διαλόγους ήδη αποτυπώνεται το ενδιαφέρον του Σωκράτη και του Πλάτωνα για τη φύση της γνώσης και της μάθησης, για τη νεότητα, την παιδεία και την εκπαίδευση των νέων. Στον *Μένωνα* ο Πλάτωνας δείχνει ότι δεν έχει νόημα να γεμίζει κανείς το κεφάλι του μαθητή με πληροφορίες ούτε να τον ασκεί σε αποσπασματικές δεξιότητες, αλλά πρέπει να βοηθήσει, ώστε αυτός να φανερώσει τις κρυμμένες του δυνάμεις. Στον *Πρωταγόρα* η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από το διδακτό της αρετής. Στον *Γοργία* τονίζεται η διαφορά ανάμεσα στον φιλόσοφο, που είναι ο αληθινός δάσκαλος, και στον ρήτορα. Στην *Πολιτεία* ο Σωκράτης εξετάζει το περιεχόμενο και τους στόχους της εγκύκλιας και ανώτατης παιδείας, ώστε αυτή να συμβάλλει στην εναρμόνιση των τριών αντιμαχόμενων μερών της ψυχής. Ο μύθος του σπηλαίου στο 7ο βιβλίο της *Πολιτείας*, δείχνει αλληγορικά την κατάσταση της ψυχής σε σχέση με την παιδεία και την απαιδευσία. Στον *Φαίδρο* και στο *Συμπόσιο* αντιπαρατίθενται διαφορετικά είδη λόγου και δοκιμάζεται η επίδρασή τους στην ψυχή του νέου ανθρώπου. Στους *Νόμους* γίνεται προσπάθεια να περιγραφεί το θεσμικό πλαίσιο της εκπαίδευσης των πολιτών από τη νηπιακή ήδη ηλικία και να προσδιοριστούν οι κυριότερες κανονιστικές λεπτομέρειές της. Σε όλο το έργο του ο Πλάτων επεξεργάζεται το ζήτημα της κατάλληλης παιδείας παράλληλα με αυτό της σωστής πολιτικής.

3 Να επιβλέπουμε εκείνους που φτιάχνουν τους μύθους: οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Πλάτωνα διαφοροποιούνται τόσο από την παραδοσιακή εκπαίδευση όσο και από τις νεωτερικές ιδέες των Σοφιστών. Από τη μια πλευρά, ο Πλάτωνας επικρίνει την παραδοσιακή διδακτική τακτική, γιατί περιορίζεται στην ανάγνωση και απομνημόνευση εκτενέστερων αποσπασμάτων από τα ομηρικά έπη, χωρίς να ελέγχει την παιδαγωγική καταλληλότητα των περιεχομένων που χρησιμοποιεί. Και, από την άλλη, στρέφεται ενάντια στην κερδοσκοπική συναλλαγή των Σοφιστών και την έμμοιθη σχέση που είχαν καθιερώσει ανάμεσα στον δάσκαλο και τον μαθητή, για να αντιπροτείνει μια σχέση εμπιστοσύνης, τη διαπροσωπική παιδευτική σχέση μεταξύ δασκάλου και μαθητή, ώριμου και νέου, η οποία δημιουργείται μέσα σε σχολή. Ο ίδιος εισηγείται μια βασική παιδεία που βασίζεται στην καλλιέργεια του νου και της ψυχής, της καλαισθησίας και της φαντασίας. Προσδιορίζει με σαφή και κατηγορηματικό τρόπο, τον σκοπό της εκπαίδευσης: είναι η επιμέλεια της ψυχής και η επιδίωξη της αρετής. Σύμφωνα μ' αυτόν τον σκοπό, που υπάρχει στην εκπαίδευση μέχρι τη σύγχρονη εποχή, προτείνει αυστηρά κριτήρια για την επιλογή των περιεχομένων της εκπαίδευσης: πρέπει να διδάσκεται ό,τι αποτελεί αληθινή γνώση και συμβάλλει στην παγίωση σωστής συμπεριφοράς και καλών συνηθειών. Επιλέγει, τέλος, ανάμεσα στις πιο ευχάριστες μεθόδους διδασκαλίας: ο μικρός μαθητής πρέπει να μαθαίνει χωρίς καταναγκασμό, παίζοντας, με ευχάριστο δηλαδή τρόπο διδασκαλίας.

4 Πλάθουν τις ψυχές: στην παιδική ηλικία είναι σημαντική η παγίωση σωστών συνηθειών, η επιρροή πάνω στις παρορμήσεις, τα συναισθήματα και την ιδιοσυγκρασία. Γι' αυτό τα παιδιά πρέπει να έχουν ευκαιρίες γνωριμίας με καλά παραδείγματα, ώστε να βρίσκουν από νωρίς ελκυστικά όσα ως ενήλικες θα θεωρούν ηθικώς καλά. Όταν αργότερα αναπτυχθεί ο λογισμός τους, θα αποκτήσουν αντίληψη και θα κατανοήσουν τις ηθικές έννοιες και τους ηθικούς κανόνες, δημιουργώντας έτσι μια θετική συναισθηματική στάση απέναντι στην ηθική συμπεριφορά. Για τον Πλάτωνα, η εσωτερική σύγκρουση που παρατηρείται σε πολλούς ανθρώπους –ανάμεσα στις πεποιθήσεις τους και τη δυσκολία τους να τις κάνουν πράξη– οφείλεται ακριβώς σε ατέλειες της εκπαίδευσής τους κατά την παιδική ηλικία, αν έχουν ανατραφεί έτσι, ώστε να βρίσκουν ελκυστικά τα αξιολογα και απωθητικά πράγματα που δεν έχουν αξία.

Σκοπός της εκπαίδευσης, κατά τον Πλάτωνα, δεν είναι η γνώση. Τα παιδιά δοκιμάζονται ως προς τη δύναμη του χαρακτήρα τους (413c-d) και η εκπαίδευση δεν είναι διαδικασία αφομοίωσης πληροφοριών ή απόκτησης δεξιοτήτων, οι οποίες ελέγχονται ανά τακτά διαστήματα, αλλά η καλλιέργεια της ψυχής. Και στην εποχή μας, ωστόσο, επισημαίνεται πως «Το κριτήριο της επιτυχούς εκπαίδευσης είναι μια ηθικά ώριμη, και, όπως λέμε, “υγιής” αντίληψη για τον κόσμο. Σήμερα, αυτό αποκαλείται συνήθως “ηθική διαπαιδαγώγηση” και επικρατεί ολοένα και περισσότερο η άποψη ότι τα σχολεία, και όχι οι γονείς, είναι που πρέπει να την παρέχουν. Σπανίως όμως κυριαρχεί στο συνολικό σχολικό πρόγραμμα, αντίθετα απ’ ό,τι συμβαίνει στον Πλάτωνα» (Βλ. Julia Annas, *Εισαγωγή στον Πλάτωνα*, μτφρ. Χρυσούλα Γραμμένου, εκδ. Καλέντης, Αθήνα 2006, σελ. 107-109).

5 Μυθικές διηγήσεις... σαν τον ζωγράφο: ο Πλάτων αγαπούσε την τέχνη και ειδικότερα την ποίηση. Η κριτική του στράφηκε ωστόσο εναντίον της τέχνης της εποχής του, δηλαδή των επικών και τραγικών ποιητών που ήταν οι αληθινοί «παιδαγωγοί» της Ελλάδας. Για τον Πλάτωνα, η ποιητική και η θεατρική παιδεία ήταν αρνητικές από πολλές απόψεις: το θέατρο παρουσίαζε συχνά ηθικά ατελείς χαρακτήρες και η ποίηση υμνούσε ανίερα και ταπεινά συναισθήματα. Και οι δυο αυτές τέχνες έχουν την ικανότητα να συγκινούν τον θεατή ή τον ακροατή, ώστε αυτός να ταυτίζεται με τα εξιστορούμενα. Έτσι, όμως, ο δέκτης παρακολουθεί παθητικά ή απομνημονεύει χωρίς να μπορεί να αναλύσει το περιεχόμενο. Γι’ αυτό, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, αυτές οι τέχνες μιμούνταν δουλικά τις παρορμήσεις της επιθυμίας ή ακολουθούσαν τις αυθαίρετες συλλήψεις της φαντασίας, ενώ θα έπρεπε να υπηρετούν τον λόγο και όχι το πάθος (Βλ. σχετικά Α.Ε. Taylor, *Πλάτων, Ο άνθρωπος και το έργο του*, μτφρ. Ιορδ. Αρζόγλου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σελ. 328). Ο Πλάτων επανέρχεται στους ποιητές και την ποίηση και σε άλλους διαλόγους, όπως ο *Ίων*, οι *Νόμοι*, η *Απολογία* κ.ά.

6 Σχέσεις ηθικής και τέχνης: για το θέμα της λογοκρισίας των ποιητών και του περιεχομένου των έργων του σημειώνει ο Πλάτων στην *Πολιτεία* (401b-402a): «Τότε λοιπόν τους ποιητές μονάχα θα πρέπει να επιβλέψουμε και να τους υποχρεώνουμε να αποτυπώνουν στα έργα τους το αγαθό ήθος, ειδάλως να μη συνθέτουν στην πόλη μας ποιήματα ή θα χρειαστεί να επιβλέψουμε και τους άλλους τεχνίτες και να τους εμποδίζουμε τούτο τον κακό χαρακτήρα, τον ακόλαστο, τον μικροπρεπή, τον παράταιρο να τον απεικονίζουν στους ζωγραφικούς πίνακές τους, στα οικοδομήματα ή σε οποιοδήποτε άλλο έργο». Το θέμα της υπερβολικής ελευθερίας που μπορεί να μεταβληθεί σε ασυδοσία προβληματίζει τους φιλοσόφους κατά τον 19ο αιώνα. Ο παιδαγωγικός ρόλος της τέχνης τονίζεται μέχρι την εποχή μας.

Ο Πλάτων προέβαλλε τον ηθικοπλαστικό ρόλο της τέχνης και θεωρούσε πως η πραγματική τέχνη δεν είναι δυνατόν να μην ενδιαφέρεται για τη μελέτη του αγαθού και της ζωής. Ωστόσο, μολονότι τόνισε το ρόλο της μέσα στην κοινωνία και την εκπαίδευση, τη θεώρησε κατώτερη της φιλοσοφίας, επειδή η ηδονή που μας παρέχει δεν είναι καθαρή. Η τέχνη, ιδιαίτερα οι δραματικοί αγώνες, προσφέρει επίσης αναψυχή και ανανέωση στους ώριμους άνδρες και καλλιέργεια στο παιδί. Η ποίηση της *Πολιτείας*, όπως ο χορός και το τραγούδι, που αναφέρονται στους *Νόμους* ως μέρος της εκπαίδευσης, εισάγουν στην τάξη και τον ρυθμό, κύριες έννοιες στην αρχαία αισθητική και τέχνη, και κατά συνέπεια οδηγούν στην έννοια του καλού, του ωραίου και στη διαμόρφωση του ιδεώδους του *καλοῦ κάγαθοῦ* (Βλ. Μ. Ανδρόνικος, *Ο Πλάτων και η τέχνη. Οι Πλατωνικές απόψεις για το ωραίο και τις εικαστικές τέχνες*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1986).

Σχόλια στα παράλληλα κείμενα και στα θέματα για συζήτηση ή γραπτή εργασία

1 Στο παράλληλο κείμενο (1) προβάλλεται το γεγονός ότι οι ποιητές δημιουργούν, επειδή κατέχονται από ενθουσιασμό, ταλέντο, «θεία μανία». Η δημιουργική ικανότητα των ποιητών δε σχετίζεται με τη γνώση αλλά με την έμπνευση. Ο *Ίων* είναι ένας από τους συντομότερους σωκρατικούς διαλόγους που έγραψε ο Πλάτων. Συνομιλητής του Σωκράτη είναι ο *Ίων*, ένας διάσημος ραψωδός, ο οποίος θεωρείται ως ενδιαμέσος κρίκος μεταξύ του επικού αοιδού και του δραματικού υποκριτή. Στον διάλογο αυτό θίγονται πολλά και-

ρια ζητήματα που απασχολούν τον Πλάτωνα στο φιλοσοφικό του έργο και σχετικά με τον ρόλο της ποίησης στην εκπαίδευση των πολιτών. Εδώ τίθεται το θέμα της τήρησης κριτικής στάσης απέναντι στις παραδοσιακές αντιλήψεις. Η διαμάχη ποίησης και φιλοσοφίας, που διαπιστώνεται στο έργο του Πλάτωνα, ανευρίσκεται ήδη στον Ξενοφάνη και τον Ηράκλειτο και επικρατεί μέχρι τον 18ο αι. Ο Πλάτων συχνά αναφέρεται στις κάθε λογής πρακτικές τέχνες που κυριαρχούν στην κοινωνική και οικονομική ζωή της Αθήνας (Βλ. και Πλάτωνος *Ίων*, εισ. Π. Καλλιγιάς – μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 2002).

2 Μύθοι, εικόνες και αλληγορίες στο έργο του Πλάτωνα: στον *Φαίδωνα* (61b) ο Σωκράτης μάς λέει πως είναι έργο του ποιητή να μας λέει μύθους και να μη δίνει λογικές ερμηνείες, «λόγους». Την αντίθεση ανάμεσα στον μύθο και τον λόγο έκαναν σαφή οι Σοφιστές. Γι' αυτούς ο *μύθος* ήταν φανταστική διήγηση και ο *λόγος* ήταν μορφή διεξοδικής διάλεξης. Την αντίθεση ανάμεσα σε μύθο και λόγο έκανε πιο έντονη ο Πλάτων, ο οποίος τόνισε την αξία της νόησης και του περιεχομένου της. Για να αποφύγει, ωστόσο, τις δυσκολίες της φιλοσοφικής έκφρασης χρησιμοποιεί ζωηρές εκφράσεις από την καθημερινή ομιλία και παρεμβάλλει ελκυστικά κείμενα, όπως είναι οι μύθοι και οι εικόνες, που δίνουν στους συνομιλητές χρόνο ανάπαυλας για να συνεχίσουν τη διανοητική προσπάθεια. Επιλέγοντας εύστοχα μύθους και εικόνες, δηλαδή περιγραφές και αφηγήσεις, προκαλεί το ενδιαφέρον του αναγνώστη και καθιστά ελκυστικό το φιλοσοφικό κείμενο. Ο Πλάτων παίρνει τον μύθο από την παράδοση και συντελεί στην αποκάλυψη της αλήθειας, όπου αυτό είναι αδύνατο να γίνει με τη λογική. Μύθοι, όπως το μαγικό δακτυλίδι του Γύγη (*Πολιτεία* 359b-360c), που χρησιμοποιείται για να καταδειχθεί πως οι άνθρωποι, δίκαιοι και άδικοι, μπορούν να διαπράξουν μια άδικη πράξη, για να αποκτήσουν ό,τι επιθυμούν, ο εσχατολογικός μύθος του Ηρός (*Πολιτεία* 614b-621d), ο μύθος του Θευθ και της ανακάλυψης της γραφής (*Φαίδρος* 274c-275b) και εικόνες, όπως του φτερωτού άρματος της ψυχής (*Φαίδρος* 246a-249b) και αυτή του σπηλαίου (*Πολιτεία* 514a-20a) διευκολύνουν στην κατανόηση σημαντικών προβλημάτων της γνωσιοθεωρίας, της ψυχολογίας, της ηθικής και της πολιτικής, που εξετάζει ο Πλάτων (Βλ. σχετικά *Πλάτωνος μύθοι*, εισαγωγή, αρχαίο κείμενο, μετάφραση, ερμηνευτικά σχόλια Ηλίας Σπυρόπουλος, εκδ. Ζήτρος, Θεσ/νίκη 2003, Εισαγωγή). Ο Πλάτων επικρίνει τους εσχατολογικούς μύθους των ποιητών, γιατί με αυτούς τρομοκρατούνταν οι πολίτες και καμπτόταν το ελεύθερο φρόνημά τους. Δυστυχώς όμως και ο ίδιος δεν απέφυγε τέτοιους μύθους, όπως λ.χ. ο μύθος του Ηρός.

3 Σχετικά με την αλληγορία του μύθου του σπηλαίου: με την αλληγορική εικόνα του σπηλαίου, θέμα στο οποίο ακροθιγώς αναφέρεται εδώ η εικόνα στο περιθώριο, ο Πλάτων επιχειρεί να απεικονίσει τη ζωή και την πνευματική κατάσταση του αδαούς και απαίδευτου ανθρώπου. Αποτελεί μια μεταφορά για την ανθρώπινη κατάσταση σύμφωνα με την οποία είμαστε όλοι δεσμώτες του σώματός μας και δεν μπορούμε να δούμε τον αληθινό κόσμο των ιδεών, ο οποίος συλλαμβάνεται μέσω του λόγου [Για τον μύθο αυτό, βλ. *Αρχαία Ελληνικά. Φιλοσοφικός Λόγος*, (Πλάτων – Αριστοτέλης), Γ' τάξη Ενιαίου Λυκείου (Θεωρητική κατεύθυνση), ΟΕΔΒ, 4η εκδ., 2002].

ΕΝΟΤΗΤΑ 4

Η πολιτική και οι πολιτικοί

(1 διδακτική ώρα)

Διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν οι μαθητές ορισμένες από τις πολιτικές αντιλήψεις του Πλάτωνα, σχετικά με τα κίνητρα και τον σκοπό της πολιτικής δράσης.
- Να συνδέσουν αυτές τις απόψεις του Πλάτωνα με την ηθική φιλοσοφία του για την προτεραιότητα στην επιδίωξη της αρετής.

- Να κατανοήσουν τις πολιτικές απόψεις του για τους πολιτικούς και την πολιτική σε σχέση με την προσωπική του εμπειρία και την εποχή του.
- Να προβληματιστούν και να συζητήσουν σχετικά με την επικαιρότητα των πλατωνικών απόψεων.

Το πρωτότυπο κείμενο

Διὰ ταῦτα τοίνυν, ἦν δ' ἐγώ, οὔτε χρημάτων ἔνεκα ἐθέλονσιν ἄρχειν οἱ ἀγαθοὶ οὔτε τιμῆς· οὔτε γὰρ φανερῶς πραττόμενοι τῆς ἀρχῆς ἔνεκα μισθὸν μισθωτοὶ βούλονται κεκλήσθαι, οὔτε λάθρα αὐτοὶ ἐκ τῆς ἀρχῆς λαμβάνοντες κλέπται. οὐδ' αὖ τιμῆς ἔνεκα· οὐ γὰρ εἰσι φιλότιμοι. δεῖ δὴ αὐτοῖς ἀνάγκην προσεῖναι καὶ ζημίαν, εἰ μέλλουσιν ἐθέλειν ἄρχειν – ὅθεν κινδυνεύει τὸ ἐκόντα ἐπὶ τὸ ἄρχειν ἵεναι ἀλλὰ μὴ ἀνάγκην περὸν αἰσχρὸν νομοῖσθαι – τῆς δὲ ζημίας μεγίστη τὸ ὑπὸ πονηροτέρου ἄρχεσθαι, ἐὰν μὴ αὐτὸς ἐθέλῃ ἄρχειν· ἦν δὲ ἰσχυρὸς μοι φαίνεται ἄρχειν, ὅταν ἄρχωσιν, οἱ ἐπιεικεῖς, καὶ τότε ἔρχονται ἐπὶ τὸ ἄρχειν οὐχ ὡς ἐπ' ἀγαθόν τι ἰόντες οὐδ' ὡς εὐπαθήσοντες ἐν αὐτῷ, ἀλλ' ὡς ἐπ' ἀναγκαῖον καὶ οὐκ ἔχοντες ἑαυτῶν βελτίοσιν ἐπιτρέψαι οὐδὲ ὁμοίους. (Πλάτων, Πολιτεία, Α, 347 b-d)

Πηγές και μεταφράσεις

Το πρωτότυπο κείμενο και η μετάφραση της ενότητας είναι από το: Πλάτων, Πολιτεία, εισαγωγή-μετάφραση-ερμηνευτικά σημειώματα Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2002, σελ. 80-81. Η μετάφραση του παράλληλου κειμένου από το: Πλάτων, Πολιτικός, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Ι.Σ. Χριστοδούλου, εκδ. Ζήτρος, Θεσ/νίκη 2003.

Διδακτικές επισημάνσεις

Σύντομη **αφόρμηση** μπορεί να προσφέρει κάποια επίκαιρη πολιτική γελοιογραφία, όπως αυτή που υπάρχει ή κάποια άλλη που μπορεί να επιλεγεί από τον διδάσκοντα. Ζητούμε από τους μαθητές να εντοπίσουν το κύριο θέμα της γελοιογραφίας και το σχόλιο του γελοιογράφου, όπως λέγεται ή υπονοείται. Ρωτάμε, στη συγκεκριμένη εικόνα που δίνεται, ποιο γενικότερο ζήτημα πολιτικής φιλοσοφίας θίγεται. Κατά πόσο είναι σύγχρονο το πρόβλημα;

Θεματικοί άξονες της ενότητας:

- Η υποχρέωση των άξιων και ενάρετων πολιτών να ασχολούνται με την πολιτική.
- Οι επιφυλάξεις που έχουν ως προς τη συμμετοχή τους.
- Τα κριτήρια και οι λόγοι για τους οποίους πρέπει να αναμειγνύονται στην πολιτική και να ασκούν εξουσία.

Ενδεικτικές απαντήσεις στις Ερωτήσεις - Εργασίες

Ερώτηση 1η: κύρος, εξουσία, δύναμη, δόξα, χρήματα.

Ερώτηση 2η: από φόβο μήπως κατηγορηθούν για χρηματισμό ή κατάχρηση εξουσίας.

Ερώτηση 3η: αποδεκτό κίνητρο για να αναλάβει ο άξιος άνθρωπος πολιτικό αξίωμα είναι ο φόβος να μην ανέλθει σ' αυτό κάποιος ανάξιος που θα βλάψει, λόγω άγνοιας ή κακίας, το πολίτευμα.

Ερώτηση 4η: δεν πρέπει να κρατάει κανείς στάση αδιαφορίας και αποχής από την πολιτική ζωή, αλλά να συμμετέχει με σωστές επιλογές ενεργά σ' αυτήν.

Η πλατωνική διάκριση μεταξύ γνωστικής και πρακτικής επιστήμης αντιστοιχεί στην αριστοτελική διαφοροποίηση της φιλοσοφίας σε θεωρητική και πρακτική. Η πολιτική, ως επιστήμη του δημόσιου άνδρα, αποτελεί την ανώτατη προστακτική πρακτική επιστήμη, επειδή αφορά την εξασφάλιση του δημόσιου καλού. Οι ιδέες αυτές εκφράζονται τόσο στον Πολιτικό του Πλάτωνα όσο και στα Ηθικά και Πολιτικά του Αριστοτέλη (Βλ. Α.Ε. Taylor, Πλάτων. Ο άνθρωπος και το έργο του, μτφρ. Ιορδ. Αρζόγλου, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2001, σελ. 464).

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

1 **Γι' αυτόν τον λόγο, είπα εγώ:** στον Πρωταγόρα, στον Γοργία, στην Πολιτεία, στον Πολιτικό και στους Νόμους ο Πλάτων πραγματεύεται θεμελιακά ερωτήματα της πολιτικής θεωρίας. Ξεκινώντας από πρακτικά-ηθικά προβλήματα, με οδηγό την παιδαγωγική θεωρία, οδηγείται στη διερεύνηση πολιτικών και νομικών ζητημάτων για τα οποία οι γνώμες διχάζονται ακόμη και σήμερα: Ποιο είναι το λιγότερο ατελές πολίτευμα; Είναι καλύτερη για την ανθρωπότητα η «προσωποπαγής» διακυβέρνηση ή η ισχύς του νόμου και η απρόσωπη «συνταγματικότητα»; Είναι προτιμότερη η αρχή των «ολίγων» ή η αρχή του «πλήθους»; Ποιες είναι οι εγγενείς αδυναμίες των διάφορων μορφών πολιτικής διακυβέρνησης που τις οδηγούν σε εκφυλισμό; Σε ποια συμπεράσματα μας οδηγεί η μελέτη-ιστορική και συγχρονική- των κατά τόπους γνωστών τύπων πολιτευμάτων, όπως για παράδειγμα της Σπάρτης, της Κρήτης, της Περσίας και της Καρχηδόνας; Η πολιτική είναι τέχνη ή γνώση; Ποιο είναι το έργο του καλού πολιτικού και συνετού κυβερνήτη; Ποιος είναι ο πολιτικός ρόλος της παιδείας;

ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ ΧΑΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ

Όσον αφορά στο ερώτημα για το λιγότερο ατελές πολίτευμα, η άποψη του Πλάτωνα είναι και εδώ η διαλεκτική γεφύρωση του μεικτού τρόπου. Εάν υπάρχουν καλοί νόμοι, τότε καλύτερο πολίτευμα είναι η μοναρχία, δηλαδή η διακυβέρνηση από ένα πρόσωπο, αρκεί αυτό να πειθαρχεί αυστηρά σε καλή νομοθεσία, διαφορετικά το πολίτευμα εκφυλίζεται σε τυραννία (ιστορικό παράδειγμα αποτελεί ο δεσποτισμός της Περσίας). Αντίθετα, αν επικρατεί αυθαιρεσία, τότε η δημοκρατία είναι το ελάχιστο κακό πολίτευμα, γιατί είναι πιθανότερο μέσα στο πλήθος να εξασφαλιστεί η απαιτούμενη ελάχιστη σύνεση και ανθρωπιά, από ό,τι σε μια μικρή κλίμακα ή σε ένα πρόσωπο (ιστορικό παράδειγμα αποτελεί η Αθήνα, όπου η κυριαρχία του πλήθους των αμαθών και η «θεατροκρατία» διέλυσαν τον σεβασμό της προσωπικής ακεραιότητας και του προσωπικού κύρους). Επομένως, βασική αρχή είναι ότι ένα υγιές πολίτευμα πρέπει να συνδυάζει και τα δύο, τόσο την προσωπική όσο και τη «λαϊκή» εξουσία, χωρίς να εκφυλίζεται ούτε σε καταναγκασμό ούτε σε αναρχία.

2 **Ούτε για τα χρήματα ούτε για τη δόξα:** σύμφωνα με τον Πλάτωνα, ο πολιτικός είναι επιστήμονας, κατέχει δηλαδή την ειδική γνώση της τέχνης του, της πολιτικής, που είναι η πρακτική τέχνη της διακυβέρνησης. Επειδή όμως αυτή η γνώση είναι σπάνια, στις πόλεις κυριαρχούν οι απομιμήσεις της, οι αμαθείς κόλακες, οι δημαγωγοί και οι δεσποτικοί τύραννοι. Πραγματικοί πολιτικοί, όμως, κατάλληλοι διεκδικητές του τίτλου του δημόσιου άνδρα, είναι αυτοί που ελέγχουν και συντονίζουν με επιτυχία τις δραστηριότητες των άλλων βοηθητικών επαγγελμάτων, των άλλων εξουσιών, όπως θα λέγαμε σήμερα: των στρατιωτικών, των δικαστών και των δασκάλων της αρετής. Η πολιτική είναι όπως η υφαντική τέχνη κατά τον Πλάτωνα. Στην άσκηση της πολιτικής, όπως το «υφαντικό» έργο, ο πολιτικός πρέπει να συνδυάζει με επιτυχία τους τολμηρούς με τους συνετούς χαρακτήρες, ώστε το πολίτευμα να μην πάσχει ούτε από φιλοπόλεμη επιθετικότητα ούτε από ηττοπάθεια και εφησυχασμό. Και επειδή η ευημερία της πόλης εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, από τους χαρακτήρες των πολιτών, από τα πιο υπεύθυνα αξιώματα μέσα στην πόλη είναι αυτά των επιτηρητών της παιδείας, που καθορίζουν την ποιότητα της παιδείας των νέων. Σκοπός της πολιτικής δράσης, όπως και

κάθε πρακτικής τέχνης, είναι βέβαια το συμφέρον και η ωφέλεια του κοινωνικού συνόλου, της πόλης. Επειδή όμως η πολιτική φιλοσοφία του Πλάτωνα έχει ηθικό και παιδαγωγικό υπόβαθρο, ένας από τους κύριους σκοπούς της νομοθετικής και πολιτικής δράσης του πολιτικού είναι η βελτίωση των πολιτών, όπως φαίνεται στην παρακάτω κριτική της ρητορικής στον *Γοργία*: «Σωκράτης: Τι όμως είναι κατά τη γνώμη μας, τέλος πάντων, η ρητορική ενώπιον του δήμου των Αθηναίων και των άλλων δήμων των πόλεων, οι οποίοι αποτελούνται από ελεύθερους άνδρες; Ποιο απ' τα δύο, οι ρήτορες σου δίνουν την εντύπωση πως μιλούν κάθε φορά αποβλέποντας στο καλύτερο, εξετάζοντας τούτο, πώς θα γίνουν οι πολίτες όσο το δυνατόν καλύτεροι εξαιτίας των δικών τους αγορεύσεων, ή μήπως και τούτοι κατευθυνόμενοι στο να ευχαριστούν τους πολίτες και, εξαιτίας του προσωπικού τους συμφέροντος αδιάφοροι για το κοινό, απευθύνονται στο λαό σαν σε παιδιά, προσπαθώντας απλώς να τον ευχαριστούν και χωρίς καθόλου να μεριμνούν αν από τα λόγια τους θα βελτιωθεί ή θα χειροτερέψει; Καλλικλής: Δεν είναι απλό αυτό που με ρωτάς, γιατί υπάρχουν αυτοί που μεριμνώντας για τους πολίτες λένε όσα λένε, υπάρχουν όμως κι εκείνοι που λες εσύ».

(Πλάτων, *Γοργίας*, 502 ε)

3 Η αναλογία της πολιτικής με τις τέχνες και τις επιστήμες: η αρχαία λέξη *τέχνη* σημαίνει την τεχνική, μια συγκεκριμένη επιδεξιότητα και μαστοριά, το οργανωμένο σύνολο γνώσεων για τον τρόπο επίτευξης κάποιου σκοπού. Στον *Γοργία* η τέχνη αντιδιαστέλλεται με την απλή εμπειρική τριβή, που υστερεί στο νοητικό στοιχείο, αφού μόνο ο τεχνίτης ξέρει τι κάνει, όπως ξέρει και το πώς και γιατί το κάνει. Αυτή η σιγουριά του τεχνίτη, σε αντίθεση με τον επισφαλή χαρακτήρα της γνώσης σε άλλους τομείς, εντυπωσίαζε τον Σωκράτη, ενώ η αναλογία της αρετής με την τέχνη ήταν προσφιλής στον Πλάτωνα. Ο Αριστοτέλης, από τη δική του σκοπιά, επισήμανε πως οι τέχνες είναι το πρώτο βήμα για τη γνώση, εφόσον ο τεχνίτης ασχολείται με τα γενικά γνωρίσματα των επιμέρους περιπτώσεων με τις οποίες καταπιάνεται, και γι' αυτόν τον λόγο μπορεί να διδάξει την τέχνη του σε μαθητευόμενους. Οι λέξεις *τέχνη* και *επιστήμη* χρησιμοποιούνται από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη συχνά χωρίς σημασιολογική διάκριση, αφού στην έννοια της τέχνης υπάρχει το στοιχείο της αποκτημένης γνώσης και στην έννοια της επιστήμης η πρακτική κατεύθυνση, δηλαδή η γνώση του πώς να κάνεις κάτι.

Σχόλιο για το παράλληλο κείμενο

Η πολιτική ως τέχνη: το παράλληλο κείμενο είναι από τον διάλογο *Πολιτικός* που αποτελεί συνέχεια του *Σοφιστή*. Ο διάλογος αρχίζει (257a- 267c) με μια προσπάθεια χαρακτηρισμού της τέχνης ή επιστήμης του πολιτικού και του βασιλιά. Η τέχνη του πολιτικού συνίσταται αποκλειστικά σε διανοητικές λειτουργίες και κατατάσσεται στις καθαρώς γνωστικές επιστήμες. Όσες επιστήμες αφορούν στη σύλληψη αληθών προτάσεων μπορούμε να τις ονομάζουμε *κριτικές* (λ.χ. η αριθμητική), ενώ όσες αφορούν στην έκδοση οδηγιών ή διαταγών για τη σωστή εκτέλεση διαφόρων πράξεων μπορούμε να τις ονομάζουμε *προστακτικές*. Ο Πλάτων ταυτίζει τον άρχοντα με τον ποιμένα μιας ανθρώπινης αγέλης, όπως ο βουκόλος ή ο χοιροβοσκός, με μόνη διαφορά ότι το κοπάδι του πολιτικού αποτελείται από ζώα ιδιαίτερα δυσκολομεταχειρίσιμα, και την πολιτική τέχνη τη βλέπει αναλογικά προς την υφαντική τέχνη. Για το τελευταίο, βλ. σχετικά το παράθεμα που ακολουθεί: «Όπως το ύφασμα γίνεται με το πλέξιμο των σκληρότερων ινών του στημονιού και των μαλακότερων ινών του υφαδιού, έτσι και η υφή του εθνικού βίου ή χαρακτήρα αποτελείται από αντίστοιχες συνιστώσες. Ως υλικό υπάρχουν ιδιοσυγκρασίες σκληρότερες, ανθεκτικότερες, και ιδιοσυγκρασίες μαλακότερες, ηπιότερες. Γενικά, απαντούν δυο κύριοι τύποι ιδιοσυγκρασιών: αφενός οι τυχοδιωκτικές, ορμητικές και αρρενωπές, αφετέρου οι ήρεμες και πράες. Οι βασικές “αρετές” που χαρακτηρίζουν τους δύο αυτούς τύπους είναι, κατά κάποιον τρόπο, αντίθετες [...] Έργο του γνήσιου δημόσιου άνδρα είναι η καλή και επιδέξια συνύφανση των δύο αυτών αντίθετων τάσεων. Ο πραγματικός πολιτικός πρέπει να ξεκινήσει εξετάζοντας προσεκτικά τις ιδιοσυγκρασίες που υπάρχουν στην πολιτεία. Στη συνέχεια, πρέπει να απαιτήσει από τον δάσκαλο να μορφώσει τους χαρακτήρες των νέων έτσι ώστε να τους καταστήσει υλικό κατάλληλο για την ύφανση ενός σωστού δημόσιου

ου βίου, [...] δηλαδή χαρακτήρες εκπαιδευμένους στο συνδυασμό τόλμης και σωφροσύνης. Ως νήμα του σημονιού παίρνει τις ιδιοσυγκρασίες που τείνουν βασικά προς τη δράση και την περιπέτεια, ως νήμα του υφαδιού τις ηπιότερες και ημερότερες» (Βλ. Α.Ε. Taylor, *Πλάτων. Ο άνθρωπος και το έργο του*, μτφρ. Ιορδ. Αρζόγλου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σελ. 462-463).

Η πολιτική παρομοιάζεται με την υφαντική τέχνη, επειδή όπως αυτή συνδυάζει διάφορες τεχνικές για να υφανθεί το ύφασμα· κατά ανάλογο τρόπο και η πολιτική χρειάζεται διάφορους τύπους ανθρώπων (νομοθέτες, δικαστές, στρατιωτικούς), οι οποίοι με τόλμη και φρόνηση θα συμβάλουν στην ολοκλήρωση της πολιτικής.

ΕΝΟΤΗΤΑ 5

Η θέση των γυναικών στην «ιδανική» πολιτεία

(1 διδακτική ώρα)

Διδακτικοί στόχοι

- Να γνωρίσουν τις απόψεις του Πλάτωνα για την ισοτιμία των φύλων ως προς τις αρετές, τη μόρφωση και τη συμμετοχή στην εξουσία.
- Να συγκρίνουν τη θέση της γυναίκας στην αρχαιότητα με αυτή που έχει η γυναίκα στη σύγχρονη κοινωνία.
- Να προβληματιστούν γύρω από τη θέση, τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των γυναικών της αρχαιότητας και της εποχής μας.
- Να κρίνουν τις αντιλήψεις του Πλάτωνα για την ισότητα των γυναικών.

Το πρωτότυπο κείμενο

Οὐδὲν ἄρα ἐστίν, ὃ φύλε, ἐπιτήδευμα τῶν πόλιν διοικούντων γυναικὸς διότι γυνή, οὐδ' ἀνδρὸς διότι ἀνήρ, ἀλλ' ὁμοίως διεσπαρμέναι αἱ φύσεις ἐν ἀμφοῖν τοῖν ζώοιιν, καὶ πάντων μὲν μετέχει γυνή ἐπιτηδευμάτων κατὰ φύσιν, πάντων δὲ ἀνήρ, ἐπὶ πᾶσι δὲ ἀσθενέστερον γυνή ἀνδρός.

Πάνυ γε.

Ἦ οὐν ἀνδράσι πάντα προστάξομεν, γυναικὶ δ' οὐδέν;

Καὶ πῶς;

Ἄλλ' ἔστι γάρ οἱμαι, ὡς φήσομεν, καὶ γυνή ἰατρική, ἢ δ' οὐ, καὶ μουσική, ἢ δ' ἄμουσος φύσει.

Τί μιν;

[Καὶ] γυμναστική δ' ἄρα οὐ, οὐδὲ πολεμική, ἢ δὲ ἀπόλεμος καὶ οὐ φιλογυμναστική;

Οἶμαι ἔγωγε.

Τί δέ; φιλόσοφος τε καὶ μισόσοφος; καὶ θυμοειδής, ἢ δ' ἄθυμός ἐστι;

Καὶ ταῦτα.

Ἦ ἐστὶν ἄρα καὶ φυλακική γυνή, ἢ δ' οὐ. ἢ οὐ τοιαύτην καὶ τῶν ἀνδρῶν τῶν φυλακικῶν φύσιν ἐξελεξάμεθα; Τοιαύτην μὲν οὐν.

Καὶ γυναικὸς ἄρα καὶ ἀνδρὸς ἢ αὐτὴ φύσις εἰς φυλακὴν πόλεως, πλὴν ὅσα ἀσθενεστέρα, ἢ δὲ ἰσχυροτέρα ἐστίν.

(Πλάτων, *Πολιτεία*, Ε, 455 d-456 c)

Πηγές και μεταφράσεις

Το πρωτότυπο κείμενο και η μετάφραση είναι από το: Πλάτων *Πολιτεία*, εισαγωγή-μετάφραση-ερμηνευτικά σημειώματα Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2002, σελ. 352-355. Η μετάφραση του παράλληλου κειμένου (1) από το: Πλάτων, *Μένων*, εισαγωγή-μετάφραση-σημειώσεις Έλλης Λαμπρίδη, εκδ. Πάπυρος,

α.έ. Το παράλληλο κείμενο (2) από το: Julia Annas, *Πλάτων: Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, μτφρ. Ε. Λεοντσίη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σελ. 62-63. Το παράλληλο κείμενο (3) από το: Will Kymlicka, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, μτφρ. Γρ. Μολύβας, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2005, σελ. 505.

Διδακτικές επισημάνσεις

Ο καθορισμός του θέματος γίνεται με συζήτηση που κεντρίζει την περιέργεια των μαθητών. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με αναφορά στη σύγχρονη πραγματικότητα και πιο συγκεκριμένα με αναζήτηση παραδειγμάτων γυναικών που μετέχουν στην πολιτική ζωή ως ηγετικά πρόσωπα. Με ερωτήσεις γίνεται αναζήτηση των προσόντων που αναδεικνύουν τα πρόσωπα σε ηγετικές θέσεις. Αναζητούνται στο κείμενο και προσδιορίζονται επίσης οι ιδιότητες ως προς τις οποίες υπάρχει η ισοτιμία των φύλων στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα και γίνεται συζήτηση για τη μέθοδο διεξαγωγής της συζήτησης (μαιευτική-ζητητική). Οι μαθητές μπορούν να ανακαλέσουν και να εφαρμόσουν στο κείμενο και στο παράλληλο κείμενο (1) τις γνώσεις τους για τη σωκρατική μέθοδο (Βιβλίο μαθητή, Εισαγωγή, σελ. 56-57), και για τη μορφή των πλατωνικών διαλόγων.

Επισημαίνουμε πως οι απόψεις του Πλάτωνα για τις γυναίκες και την οικογένεια παρουσιάζονται, κατά κύριο λόγο, στην *Πολιτεία* (V 449a-471c) αλλά και σε άλλους διαλόγους, όπως λ.χ. τον *Μένωνα*. Στον *Πολιτικό* ο Πλάτων διαφοροποιεί τη θέση του αναφορικά με την οικογένεια και υιοθετεί μια θέση που βρίσκεται περισσότερο σύμφωνη με τις απόψεις της εποχής του.

Συμπληρωματικά σχόλια και παραθέματα

1 Έργο που προσιδιάζει στη γυναίκα: μπορεί να λεχθεί πως πριν από τον 4ο αιώνα π.Χ. τα θέματα των δύο φύλων δεν είχαν προκαλέσει το ενδιαφέρον των Ελλήνων φιλοσόφων. Την αντίθεση μεταξύ ανδρών και γυναικών χρησιμοποιούν κατά τον 6ο και τον 5ο αιώνα π.Χ. οι φιλόσοφοι, όπως οι Πυθαγόρειοι, που περιλαμβάνουν στον κατάλογο των αντιθέτων τις κατηγορίες άνδρες-γυναίκες, δεξιό-αριστερό, περιορισμένο-απεριόριστο, φως-σκοτάδι, καλό-κακό (Αριστοτέλης, *Μετά τα φυσικά*, 986a). Στο β' μισό του 5ου αιώνα π.Χ. οι Σοφιστές υποστηρίζουν ότι αξίες και θεσμοί, που υποτίθεται πως βασίζονται στη «φύση», ήταν στην πραγματικότητα κοινωνικές κατασκευές, προσέγγιση που ενδεχομένως επηρέασε τους δραματικούς ποιητές. Ωστόσο, δεν ενδιαφέρονται οι φιλόσοφοι για τη διάκριση αρσενικού-θηλυκού, και μόνο στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη βρίσκουμε συζητήσεις για τις σχέσεις των φύλων. Ειδικότερα, στην πλατωνική *Πολιτεία*, διάλογο που πιθανότατα ολοκληρώθηκε το 380 π.Χ., περιγράφεται από τον Πλάτωνα μια ιδανική πολιτεία, τελείως ιεραρχική στην οποία τα καθήκοντα μοιράζονται με ένα αυστηρά ταξικό σύστημα, όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε προηγούμενη ενότητα. Πιστεύοντας ότι η μόνη εγγενής διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών είναι η διαδικασία της αναπαραγωγής και ότι καμία λειτουργία στην πολιτεία δεν είναι προνόμιο των ανδρών ή των γυναικών, ο Πλάτων υποστηρίζει πως και τα δύο φύλα είναι εξ ίσου κατάλληλα για να επιλεγούν ως φύλακες. Μολονότι φαίνεται να αποδέχεται την ανδρική φυσική υπεροχή, θεωρεί πως οι γυναίκες, όπως και οι άνδρες, μπορούν να κάνουν τα πάντα, μόνο όμως που οι γυναίκες σε κάθε περιοχή (ιατρική, αθλητισμό, στρατιωτικά, φιλοσοφία) θα είναι σε μικρότερο ποσοστό σε σχέση με τους άνδρες, γι' αυτό και μέσα στην τάξη των φυλάκων οι άνδρες θα υπερτερούν αριθμητικά (455e-456a και 375a-376c). Παράλληλα, δίνει ίσες ευκαιρίες στη μόρφωση και για τα δύο φύλα. Οι γυναίκες θα έχουν και φυσική αγωγή και πνευματική παιδεία, θα γυμνάζονται γυμνές στα γυμναστήρια παράλληλα με τους άνδρες και θα κάνουν στρατιωτική εξάσκηση. Στον τομέα της εργασίας, επίσης, δεν θα γίνονται διακρίσεις ανδρών και γυναικών και οι γυναίκες θα αναλαμβάνουν τα ίδια καθήκοντα με τους άνδρες, περιλαμβανομένου και του πολέμου, αν και σε αυτόν τον τομέα, επειδή είναι ασθενέστερες από φυσική άποψη, θα έχουν μικρότερο ποσοστό σε καθήκοντα (456b-457b). Παράλληλα, ο Πλάτων αναφέρεται σε θέματα γάμου και οικογενειακής ζωής (457c-462e) και προτείνει να μην υπάρχει οικογένεια αλλά να ζουν, να τρέφονται και να εκπαιδεύονται από κοινού, να ενώνονται ερωτικά αδιακρίτως και τα παιδιά που θα προκύπτουν από την συνεύρεση, να ανατρέφονται από τροφούς που θα προέρ-

χονται από την τάξη των φυλάκων. Το νέο καθεστώς θεωρεί πως απαλλάσσει τους ανθρώπους από την πολιτική διχόνοια και η απελευθέρωση των γυναικών κάνει τις γυναίκες να ασχολούνται αποκλειστικά με τα συμφέροντα της πολιτείας. Στο σχέδιο του Πλάτωνα άνδρες και γυναίκες έχουν τα ίδια ερωτικά και περιουσιακά δικαιώματα, αποκλείεται όμως η ερωτική ελευθερία και καταλύεται το δικαίωμα της προσωπικής ελευθερίας, πράγμα που δεν υπάρχει στις σημερινές δυτικές κοινωνίες. Μόνο από την ηλικία των σαραντά οι γυναίκες έχουν το δικαίωμα επιλογής του συντρόφου τους.

Παρόμοιο πρόγραμμα παρουσιάζει το 392 π.Χ. και ο Αριστοφάνης στην κωμωδία *Εκκλησιάζουσες*, όπου η διακυβέρνηση των Αθηνών παραδίδεται στις γυναίκες και εισάγεται το μέτρο της κοινοκτημοσύνης περιουσίας, συζύγων και τέκνων. Και στις δύο κωμωδίες που αναφέρονται στις γυναίκες (η δεύτερη είναι η *Λυσιστράτη*), ο Αριστοφάνης διακωμωδούσε κυρίως τις απόψεις του Πλάτωνα για την ισότητα των γυναικών, οι οποίες ήταν βέβαια ιδιαίτερα ριζοσπαστικές για την εποχή του, τόσο που ορισμένοι μελετητές του έχουν παρατηρήσει ότι και ο ίδιος ίσως δεν τις έπαιρνε στα σοβαρά, αλλά τις τοποθέτησε στην Πολιτεία για να τονίσει το ουτοπικό στοιχείο του ιδανικού πολιτεύματος που πρότεινε (Βλ. σχετικά Sue Blundell, *Γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα. Η θέση της γυναίκας στην τέχνη, στην κοινωνία, στη θρησκεία και στην οικογένεια*, μτφρ. Λ.Ι. Χατζηφώτη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σελ. 279-288).

Οι απόψεις του Πλάτωνα, όπως εκφράζονται στην *Πολιτεία*, έχουν δεχθεί την κριτική του Porper που κατηγορεί τον Πλάτωνα εχθρό της ανοικτής κοινωνίας και εκφραστή ενός ολοκληρωτισμού.

2 Επιλογή με βάση τα φυσικά δικαιώματα: την ισότητα ανδρών και γυναικών στον πληθυσμό της πολιτείας έχει υποστηρίξει και ο Σωκράτης που επικαλείται παραδείγματα γυναικών ιατρών (*Πολιτεία*, 454δ 2), ενώ αναφέρεται (Διογένης Λαέρτιος, IV, 2) πως στην πλατωνική Ακαδημία φοιτούσαν και γυναίκες μαθήτριες. Κατά την παράδοση, υπήρχαν δύο γυναίκες μαθήτριες στην Ακαδημία, η Λασθήνια και η Αξιοθέα, οι οποίες εμφανίστηκαν στη σχολή μεταμφιεσμένες ως άνδρες επειδή διάβασαν την *Πολιτεία*. Όπως αναφέρει η Julia Annas η ιστορία αυτή, ενδεχομένως, να αποτελεί αποκύημα της φαντασίας που πηγάζει από την *Πολιτεία*, ασχέτως αν είναι αληθινή ή όχι (*Πλάτων: Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, μτφρ. Ε. Λεοντσίνη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σελ. 60). Η επίδραση του Πλάτωνα σε νεότερους στοχαστές, που ίδρυσαν ουτοπικές πολιτείες στην Αναγέννηση και στους νεότερους χρόνους, υπήρξε μεγάλη. Η Julia Annas τονίζει πως ο Πλάτων ήταν κατά της ισότητας, όπως φαίνεται και με τη διαστρωμάτωση της ιδανικής πολιτείας. Παράλληλα, επισημαίνει και την εμμονή του στην μέγιστη δυνατή ανισότητα ως προς την εξουσία. Βασικά θεωρεί ότι ο Πλάτων θυσιάζει τις ανάγκες και τα συμφέροντα των πραγματικών ανθρώπων στις ανάγκες και τα συμφέροντα των ιδεωδών ανθρώπων της θεωρίας του για την ανθρώπινη φύση. Όπως επισημαίνει η J. Annas, στην πραγματικότητα ο Πλάτων δεν ενδιαφέρεται ούτε για τα δικαιώματα ούτε για τις προτιμήσεις των γυναικών, αλλά για την προαγωγή του κοινού καλού και για ένα κράτος όπου όλοι θα συνεισφέρουν ανάλογα με τις δυνάμεις τους (Βλ. Julia Annas, *Εισαγωγή στην Πολιτεία του Πλάτωνα*, μτφρ. Χρυσούλα Γραμμένου, επιμ. Χ. Ζαφειρόπουλος, Πάρις Μπουρλάκης, εκδ. Κλέντης, Αθήνα 2006, σελ. 221-237).

3 Φυσική καταλληλότητα και φύλα: Γυναίκες στην Αθήνα: «οι γυναίκες που είχαν καλές αρχές στην Αθήνα ζούσαν έγκλειστες σχεδόν στο σπίτι, αφιερωμένες στα παιδιά και την επίβλεψη των δούλων. Όμοιες απολύτως με τους σκλάβους, δεν είχαν νομικά και πολιτικά δικαιώματα και δε συμμετείχαν στα κοινωνικά δρώμενα παρά μόνο σε αυτά που είχαν θρησκευτικό χαρακτήρα, όπως π.χ. στα Θεσμοφόρια, γιορτές αποκλειστικά αφιερωμένες στις έγγαμες ή στα Παναθήναια. Ο βασικός σκοπός του γάμου ήταν να εξασφαλίσει τους διαδόχους του συζύγου, τον οποίο δεν είχαν ωστόσο κανένα δικαίωμα να επιλέξουν από μόνες τους, αφού τον διάλεγαν για λογαριασμό τους οι πατεράδες τους» (Βλ. *Η Αθήνα του Περικλή με ξεναγό τον Σωκράτη*, κείμενα Cristiana Leoni, εικονογράφηση Manuela Carron, μτφρ. Σωτήρης Παστάκας, εκδ. Τούμπος, 2002, σελ. 39).

Η Σπάρτη και η Γόρτυνα Κρήτης είναι οι μόνες ελληνικές πόλεις, εκτός από την Αθήνα, για τις οποίες

έχουμε λεπτομερείς πληροφορίες για τον ρόλο των γυναικών στην κοινωνία, από την αρχαϊκή μέχρι και την ελληνιστική εποχή. Και στις δύο πολιτείες η ζωή των γυναικών διαφέρει ριζικά από αυτή των γυναικών της Αθήνας, αφού σε αυτές οι συνθήκες δεν ήταν καταπιεστικές. Ωστόσο, το σπαρτιατικό σύστημα έχει προκαλέσει συμπάθειες και αντιπάθειες από τον 18ο αιώνα μέχρι σήμερα. Για τη ζωή των κοριτσιών στη Σπάρτη, που περνούσαν μεγάλο μέρος της ημέρας έξω από το σπίτι, γυμνάζονταν ημίγυμνες και φημίζονταν για την ομορφιά και την καλή φυσική κατάσταση, αλλά και για τη συμπεριφορά τους προς τα παιδιά τα οποία ανατρέφονταν με αυστηρότητα και πατριωτισμό, ενώ από την ηλικία των επτά ετών τα αγόρια απομακρύνονταν από το σπίτι τους και ανατρέφονταν με στρατιωτική άσκηση, εκστρατείες, κυνήγι και σίτιση σε κοινά συσσίτια, βλ. Sue Blundell, *ό.π.*, σελ. 231-246. Για την ομορφιά και τη φυσική κατάσταση των γυναικών, βλ. τους στίχους 78-82, Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη*.

Σχόλια στα παράλληλα κείμενα

1 Το θέμα των δικαιωμάτων συνδέεται με κάθε φεμινιστική και πολιτική θεωρία. Ωστόσο στο 5ο βιβλίο της *Πολιτείας* τα δικαιώματα δεν έχουν καμία θέση, αφού οι φύλακες δεν ιδιωτεύουν (416d), ούτε μπορούν να είναι ευτυχείς με τη δουλειά τους (420b, 421b) ούτε να χαίρονται την ατομική τους ελευθερία (557b). Για τον λόγο αυτό, ο Πλάτων δεν αναφέρεται και σε δικαιώματα των γυναικών. Παράλληλα, σε άλλα έργα του Πλάτωνα βλέπουμε αντιφεμινιστικές κρίσεις και μισογυνισμό, όπως λ.χ. στην *Απολογία*, όπου ο Σωκράτης θεωρεί αυτούς που ικετεύουν για τη ζωή τους «όχι καλύτερους από γυναίκες» (35b), ή στον *Φαίδρο*, όπου μιλάει για τους γυναικείους θρήνους (117d). Στον *Τίμαιο* πάλι οι άνδρες προειδοποιούνται πως, αν δεν ζήσουν ηθικό βίο, θα μετενσαρκωθούν σε γυναίκες (42c, 76d ε). Αυτές και άλλες παρόμοιες εικόνες των γυναικών απηχούν τις προκαταλήψεις της εποχής, όμως παρά τον οποιονδήποτε «μισογυνισμό» του, οι θέσεις του σε άλλα έργα, κυρίως στην *Πολιτεία* φανερώνουν τον ριζοσπαστισμό του (βλ. σχετικά Nicolas Pappas, *Πολιτεία του Πλάτωνα. Ένας οδηγός ανάγνωσης*, μτφρ. Δημήτρης Παπαγιαννάκος, επιμ. Ιωάννα Πατσιώτη, εκδ. Οκτώ, Αθήνα 2006, σελ. 116-119).

Το φεμινιστικό κίνημα ασκεί στην εποχή μας κριτική σε θεωρίες που σχετίζονται με τη διάκριση του αρσενικού-θηλυκού ή με τη σύνδεση της λογικής με τους άνδρες και των παθών με τις γυναίκες, δηλ. ασκεί κριτική στο πρότυπο της ανδρικής επικυριαρχίας.

2 Στην *Πολιτεία* εμφανίζεται, για πρώτη φορά, το αίτημα για μια γλώσσα που να είναι διαφυλικά ουδέτερη, να μην κάνει, δηλαδή, διακρίσεις ανάμεσα στο αρσενικό και το θηλυκό γένος, να μην είναι «σεξιστική». Αυτό αποτελεί πάγιο αίτημα της σύγχρονης φεμινιστικής θεωρίας που σε χώρες, όπως οι Η.Π.Α. και η Μεγάλη Βρετανία, εφαρμόζεται στην πράξη. Όταν ο Γλαύκων συγχαίρει τον Σωκράτη λέγοντας ότι «Πανέμορφους... τους έχεις σμιλέψει... τους άρχοντες», ο Σωκράτης απαντά: «Και τις αρχόντισσες (*τάς ἀρχούσας*) βέβαια, Γλαύκων... μη φαντάζεσαι πως έστω κάτι από όσα έχω πει, το είπα πιο πολύ για τους άνδρες παρά για τις γυναίκες...» (540c). Όπως παρατηρεί ο Ν. Pappas (*ό.π.*, σελ. 116-117), «με την επιμονή του να χρησιμοποιεί τη μετοχή θηλυκού γένους, ο Σωκράτης, με σχολαστικότητα, προειδοποιεί τον Γλαύκωνα ότι η γλώσσα που χρησιμοποιεί πάντα το αρσενικό γένος, για να αναφερθεί σε όλους τους ανθρώπους, είναι δυνατόν να κάνει κάποιον να λησμονήσει ότι εκτός από τους άνδρες υπάρχουν και γυναίκες».

Για μια σύγχρονη φιλοσοφική συζήτηση για θέματα φύλου και ισότητας, για τον φεμινισμό και τη δικαιοσύνη, βλ. Will Kymlicka, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, μτφρ. Γρ. Μολύβας, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2005, κεφ. 9 και Martha C. Nussbaum, *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη*, μτφρ. Ν. Καλαϊτζής, εκδ. Scripta, 1999.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές-Κείμενα

- ΠΛΑΤΩΝ, *Απολογία Σωκράτους, Κρίτων*, εισαγ.-μτφρ.-σχ. Α. Σαμαράς, εκδ. Ζήτρος, Θεσ/νίκη 2003.
 ΠΛΑΤΩΝ, *Ιων*, Εισ. Π. Καλλιγιάς, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2002.
 ΠΛΑΤΩΝ, *Μύθοι*, εισ.- μτφρ.-σχ. Ηλίας Σ. Σπυρόπουλος, εκδ. Ζήτρος, Θεσ/νίκη 2003.
 ΠΛΑΤΩΝ, *Πολιτεία ή Περί δικαίου πολιτικός*, εισαγ.-ερμ.-σμη. Κ. Δ. Γεωργούλης, εκδ. Ι. Σιδέρης, 2η έκδ., Αθήνα 1963.
 ΠΛΑΤΩΝ, *Πολιτεία*, εισαγ. - μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2002.
 ΠΛΑΤΩΝ, *Πολιτικός*, εισ.-μτφρ.-σχ. Ι. Σ. Χριστοδούλου, εκδ. Ζήτρος, Αθήνα 2003.
 ΠΛΑΤΩΝ, *Φαίδρος*, εισ.-μτφρ.-σχ. Π. Δόικος, επιμ. Ι. Σ. Χριστοδούλου, εκδ. Ζήτρος, Αθήνα 2000.
 ΠΛΑΤΩΝ, *Φαίδρος*, εισ.-μτφρ.-σχ. Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος, εκδ. Βιβλ. της Εστίας, 6η έκδ., Αθήνα 2005.

Μελέτες

- ANNAS, J., *Εισαγωγή στην Πολιτεία του Πλάτωνα*, μτφρ. Χρ. Γραμμένου, εκδ. Κλέντης, Αθήνα 2006.
 ANNAS, J., *Πλάτων: Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, μτφρ. Ε. Λεοντσίνη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006.
 BLUNDELL, S., *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Λ. Ι. Χατζηφώτη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.
 BLUNDELL, S., *Οι γυναίκες στην κλασική Αθήνα*, μτφρ. Λ. Λύχνου, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2006.
 BORMANN, K., *Πλάτων*, μτφρ. Ι. Γ. Καλογεράκος, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2006.
 ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ, Κ. Ι., *Πλατωνική φιλοσοφία*, Αθήνα 1990.
 ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., *Φιλοσοφία του Πλάτωνος*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1997.
 ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., *Πολιτική φιλοσοφία του Πλάτωνος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1980.
 EVANS, M., *Φύλο και κοινωνική θεωρία*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, εκδ., Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.
 GIGON, O., *Ο Σωκράτης: Η εικόνα του στην ποίηση και την ιστορία*, μτφρ. Α. Γεωργίου, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1995.
 ΓΟΤΤΛΙΒ, Α., *Σωκράτης. Ο μάρτυρας της φιλοσοφίας*, μτφρ. Ελ. Κεκροπούλου, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 1997.
 ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ι., *Εισαγωγή στον Πλάτωνα*, 5η έκδ., Αθήνα 1970.
 ΚΑΡΑΣΜΑΝΗΣ, Β., *Σωκράτης. Ο σοφός που δε γνώριζε τίποτε*, εκδ. Α. Λιβάνη, Αθήνα 2002.
 ΚΑΡΑΣΜΑΝΗΣ, V. AND JUDSON, L. (eds), *Remembering Socrates*, Oxford University Press, Oxford 2006.
 ΚΑΡΑΣΜΑΝΗΣ, Κ., *Πρακτική φιλοσοφία και πολιτικό ήθος του Σωκράτη*, Αθήνα 1979.
 ΚΟΥΡΕ, Α., *Φιλοσοφία και πολιτεία, Εισαγωγή στην ανάγνωση του Πλάτωνα*, μτφρ. Α. Κασίμη, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1990.
 KYMLICKA, W., *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, μτφρ. Γρ. Μολύβας, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2005.
 LORAUX, N., *Αρχαία Ελλάδα γένους θηλυκού*, μτφρ. εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2003.
 ΜΟΝΤΟΥΡΟΙ, Μ., *Σωκράτης από τον μύθο στην ιστορία*, μτφρ. Στ. Ανδρικήδου, εκδ. Κακουλίδη, Αθήνα 1984.
 ΜΑΡΑΓΓΙΑΝΟΥ-ΔΕΡΜΟΥΣΗ, Ε., «Οι γυναίκες αρετές ως αναγκαία προϋπόθεση στη διαμόρφωση του πολίτη κατά τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, ΛΒ (1998-2000), σελ. 173-178.
 ΜΑΡΑΓΓΙΑΝΟΥ-ΔΕΡΜΟΥΣΗ, Ε., *Πλατωνικά θέματα*, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.
 ΜΠΑΛΛΑ, Χ., *Πλατωνική πειθώ*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1997.
 ΜΠΑΛΛΑ, Χ., «Γιατί ο Πλάτων δέχεται τις γυναίκες στη τάξη των φυλάκων», *Υπόμνημα στη Φιλοσοφία*, Δεκέμβριος 2004, σ. 105-115.
 ΜΠΟΖΟΝΗΣ, Γ. Α., *Δομή και μορφή του πλατωνικού διαλόγου*, Αθήνα 1970.
 ΝΕΧΑΜΑΣ, Α., *Η τέχνη του βίου. Σωκρατικοί στοχασμοί από τον Πλάτωνα στον Φουκώ*, μτφρ. Β. Σπυροπούλου, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2001.
 NUSSBAUM, M., *Φύλο και κοινωνική θεωρία*, μτφρ. Κ. Καλαϊτζής, εκδ. Scripta, Αθήνα 2005.
 ΡΑΠΠΑΣ, Ν., *Πολιτεία του Πλάτωνα. Ένας οδηγός ανάγνωσης*, μτφρ. Δ. Παπαγιαννάκος, επιμ. Ι. Πασιωτή, εκδ. Οκτώ, Αθήνα 2006.
 ROPPER, K., *Η ανοικτή κοινωνία και οι εχθροί της*, μτφρ. Ειρήνη Παπαδάκη, δύο τόμοι, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1980.
 ΡΑΜΑΝΤΑΝΗΣ, Ν., «Μορφή και περιεχόμενο του Α' βιβλίου της Πολιτείας», *Υπόμνημα στη Φιλοσοφία*, Δεκέμβριος 2004, σελ. 45-60.
 ROMILLY, J., de, *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη, Από τις απαρχές στον Αριστοτέλη*, μτφρ. Μ. Αθανασίου-Κ. Μηλιαρέση, πρόλογος Α. Ι. Μάνεσης, εκδ. Το άστυ, Αθήνα 1995.
 ΣΑΝΤΑΣ, Γ., *Σωκράτης. Φιλοσοφία στους πρώιμους διαλόγους του Πλάτωνα*, μτφρ. Δ. Βούβαλη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.
 Santas, G., *Goodness and Justice. Plato, Aristotle, and the Moderns*, εκδ. Blackwell, Oxford 2001.
 STALLEY, R. F., *Plato's Laws*, Blackwell, Oxford 1983.
 STALLEY, R. F., 'La justice dans les lois de Platon', *Revue Française d'Histoire des Idées Politiques*, 16, 2 (2002), pp. 229-246.
 STONE, I. E., *Η δίκη του Σωκράτη*, μτφρ. Σ. Ταμβάκη, εκδ. Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1999.
 Συμπόσιον: *Ο Σωκράτης και η φιλοσοφία του*, Εκδήλωση για τα 2.400 χρόνια από το θάνατό του, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 20-21 Ιουλίου 2001, Αθήνα 2002.
 ΤΑΤΑΚΗ, Β. Ν., *Ο Σωκράτης. Η ζωή του, η διδασκαλία του*, 2η έκδ., Αθήνα 1975.
 TAYLOR, A. E., *Πλάτων, Ο άνθρωπος και το έργο του*, μτφρ. Ι. Αρτζόγλου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990.
 TAYLOR, C. C. W., *Σωκράτης: Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, μτφρ. Α. Σ. Αντωνίου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006.
 TODD, S. C., *Αθήνα και Σπάρτη*, μτφρ. Χ. Π. Φαράκας, εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2005.
Φιλοσοφία και Πολιτική, (Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Φιλοσοφίας 22-24 Μαΐου 1981), εκδ. Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Αθήνα 1982.
 VLASTOS, G., *Σωκράτης: ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*, μτφρ. Π. Καλλιγιάς, πρόλογος Α. Νεχαμά, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1993.
 VLASTOS, G., «Ο Σωκρατικός Έλεγχος», *Δευκαλίων* 12 (1993), σελ. 5-38.
 VLASTOS, G., *Πλατωνικές μελέτες*, μτφρ. Ι. Αρχζόγλου, επιμ. Π. Φαναράς, 2η έκδ., εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000.
 WILLIAMS, B., *Πλάτων. Η επινόηση της φιλοσοφίας*, μτφρ. Ελ. Κεκροπούλου, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 1998.
 ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, Κ., *Ο φιλόσοφος, ο πολιτικός και ο τύραννος, για την πολιτική σκέψη του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη*, 2η έκδ., εκδ. Πόλις, Αθήνα 1999.